

1992 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 30
(18763)

2016 чылдың
март 22
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электронпуг почта:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ТЫВАНЫҢ КОМАНДАЗЫ ЧЕМПИОННААН

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол, спорттун бо хевиринге Омскиниң шилиндек командазының улуг тренери, спорттун MMA хевиринге Россия Федерациязының чиңгине кижигүну Андрей Терентьев, ук маргылдааның кол судьязы Иван Максачук оларның республиканың массалыг информация чепсектериниң журналистеринге интервьюну берип турары.

Дайынчы спорттун холушак MMA кадыг хевиринге Сибирь Федерал округтун хууда болгаш команда азы-биле бирги чери дээш чемнады марттың 18-19 хуннеринде чылдың «Сүбедей» спорт ордузунга үл эрткен.

Сибирь Федералдыг округтун Буря-болгаш Даг-Алтай республикала-дан аңгыда, Иркутск, Омск, Томск, Новосибирск, Кемерово областардан, ас, Тыва республикаларның шидек командалары ук маргылдаага ишкеннер. Маргылдааның эрткичилери бистиң республиканың спортчулары ийи команданы кириш-тени база солун. Маргылдааның үмүн езугаар ринг кырынга үнүп спортчу удурланыкчызын бут-а, холдары-биле теп, какпышаан, октап алгаш, аарышкылыг арганы кылып дүжүп бээринче албар, спорттун эң кадыг хевирлериниң ээзи. Маргылдаа үезинде бокста үнүп келген кижиге чүү-даа хире

берге болза, ол рингиниң шөйүп каан хендирлеринден бичии-даа туттунар эргези чок. Ол ышкаш боксер кижиниң сыңыйындан куду төвери шуут хоруглуг. Ол дүрүмнү үрзэн спортчуну баштай сагындырыг берип, оон уламчылаар болза, маргылдаадан уштуп кааптар. Дүрүм чок оюннар 3-3 минута үелиг 2 раунд дургузунда үргүлчүлээр. Бир эвес судья коллегиязының шийт-пирин езугаар ол 2 раундунун түннели-биле спортчуларның баллдары деңнежи бээр болза, база бир 3 минутаның маргылдаазын уламчылаар, оон-биле түннелин үндүрер. Ужуражылганың түннелин үндүрүп, тиилекчини илереткен соонда, аштырышкына таварышкан спортчунун тренерлери судья коллегиязынче шын эвес деп хомудал бижии кирирге, ону бүгү талазы-биле сайгарып көргөш, шынап-ла, чазыг үнгенин тодарадып эккээр болза, ол ийи спортчуга база бир 3 минута үени бергеш, ринг кырынга база катап чалаар.

Эң чиик деңзиге бистиң чаңгыс

чер-чурттуувус, спорттун бо хевиринге Россияның спорт мастери Солаңгы Саая ринг кырынга үнүп келгеш, аргаларны аваангыр-кашпагай ажыглап тургаш, чараш оюнун көргүстү. Ол маргылдаага 3-кү шаңналдыг черни алза-даа, ол килге чемпионнаан Красноярск чурттуг Заюдин Сулейманов биле ийиги черни ээлзэн Новосибирскиден келген Максим Вороновтан бичии-даа тудак чок, бо деңзиге Россияның база бир шыырак спортчузу деп бедик адын бадыткады.

65 килограмм 800 грамм деңзилиг спортчуларның аразынга Сибирь Федералдыг округтун эрткен чылгы чемпиону Айбек Даш-Шиви бо удаада база бедик мергежилдин бадыткап, бирги черни бүзүрелдии-биле чаалап алгаш, Россияның бирги чери дээш маргылдаага киржир. Ол түннел ужуражылгазында Красноярск крайның төлээзи Артур Ермолаевти арыг ойнап алды.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң медээлери

КАЖЫЫДАЛДЫ ИЛЕРЕТКЕН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол самолет-биле болган коргунчуг халапка кижилерниң амы-тынындан чарылганы-биле холбаштыр Ростов областың чурттакчыларына ханы кажыыдалын илереткен.

Шолбан Кара-оол бодунуң Вконтактыда блогунга мынча деп бижээн: «Коргунчуг агаар халавынга ростовчуларның амы-тынындан чарылганы-биле ханы кажыыдалды Ростов областың чурттакчыларына болгаш оон губернатору Василий Юрьевич Голубевке чаңгыс чер-чурттугларымның өмүнээзинден илергейлеп тур мен. Март 20-де Ростов облазынга кажыыдал хүнү чарлаттынган. Чурттуң бүгү чурттакчылары кажыыдап турар дээрзинге бүзүрээр мен. Мөчээн кижилерниң төрөл болгаш чоок кижилеринге быжыг туттунарын, күштүг болгаш шыдамык болурун күзедим».

gov.tuva.ru

ЕГЭ-НИ ХУСААДАН ЭРТЕ ДУЖААП ЭГЕЛЭЭН

2016 чылда ортумак ниити өөредилгениң өөредилге программаларының талазы-биле күрүнениң түңнел аттестациязы ийи үе-чаада — хуусаадан эрте үеде 2016 чылдың март 21-ден апрель 23-ке чедир, кол үеде май 27-ден июнь 30-ге чедир үеде эртер.

Хуусаадан эрте үе-чаада күрүне экзамен дужаарын күззэн кижилерге экзамен эрттирер кылдыр Кызылдың №1, №3 болгаш №4 школаларының баазазынга үш пунктуу организа-тастан.

Экзамен эрттирер пунктуларның (ЭЭП-тин) ажылында чаа чүүл болза, онлайн-хайгааралды 100 хуу тургусканы.

Россияның шупту, 85 субъектизинге, экзамен-нерге федералдыг инспекторлар, федералдыг хөй-ниити хайгааракчылар болгаш Росөөредилге хайгааралдыг ажылдакчылары киржирлер. ЕГЭ кампаниязынга белеткел үезинде эргежок чугула нормативтиг эрге-хоойлу баазазын 2016 чылда чогуур хуусаазында бадылаан. ЕГЭ эрттиреринге киржир бүгү кадрларның өөредилгезин республиканың медээлер болбаазырадыл кылыр төвүнге боттандыраын организа-тастан. Тываның күрүне университетиниң 29 студентизи хөй-ниити хайгааракчыларның шынзылганын алганнар. Олар чыл эгезинден бээр өөренип эгелзэн бол-гаш парлагга технологияларының талазы-биле түңнел шылгалдаларны дужааганнар.

Математикага бааза деңнелинге экзамен соонда дараазында хүннерде экзаменнер болур: март 23-те — төөгү болгаш информатика база ИКТ; март 25-те — орус дыл; март 28-те — мергежил деңнелинге математика; март 30-де — ниитилел эртеми; апрель 1-де — география болгаш литература; апрель 2-де — физика болгаш химия; апрель 8-те — даштыкы дыл талазы-биле экзаменниң аас-биле кеззэ; апрель 9-та — биология болгаш даштыкы дылдар талазы-биле бижимел экзаменнер.

Апрель 15-тен 23-ке чедир эртемнерни дужаарының талазы-биле курлавыр хүннерни көргөн.

Хуусаадан эрте үе-чаада чаңгыс аай күрүне экзаменни 822 кижиге дужаар, оларның хөй кезии эрткен чылдарның доозукчулары. Олардан 500 хире кижиге дыңнадыгны алган. Экзамен дужаар черни дыңнадыгга айтып каан, ол дыңнадыг чок кижиге ЕГЭ дужаар арга чок болур. Ынчангаш, кээп, ол дыңнадыгны алыры чугула.

Айтырыг тургузар телефоннар: 5-05-90; 5-62-27; 5-61-26.

Тыва Республиканың Өөредилгениң шынарын үнелээр институттун дыңнады.

Чагыдылга – 2016

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

«Шын» солуннун хүндүлүг номчукчулары болгаш бижикчилери!

«Шын» солуннун эң чиик өртектиг чагыдылгазы

«ТЫВАПЕЧАТЬ»-тың киоскилеринде

«Шын» солуннун чагыдылганын эң чиик өртектиг чурттап турар черинерде «ТЫВАПЕЧАТЬ»-тың киоскилеринге кылып алырынче чалап тур бис.

Хуу кижилерге болгаш
организацияларга:

1 айда – 50 рубль, 3 айда – 150 рубль,
6 айда – 300 рубль, 1 чылда – 600 рубль.

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар.

Хүннүң медээлери

САЙЫТ ТАНЫШТЫРГАН

ТР-ниң өөредилге бол-
гаш эртем сайыды Татьяна
Санчаа Кызылдың уруглар
садтарының ажилдакчыла-
ры-биле найысылалдың 4 ду-
гаар школазынга ужуражып,
чаа шалың төлевериниң сис-
темазын таныштырган.

Сайыттың тайылбыры мын-
дыг: «Уруглар садтарының
ажылдакчыларының шалыңы-
ның доктааттыгын хемчээли
өскөн. Ынчангаш ажилдакчының
албан-дужаалының аайы-биле
тускай доктаадып каан бүдүн
ажыл төлеверин санап үндүрер
акшаның эң адаккы хемчээли
5300 рубль апарган. Аңаа район
коэффициентизи, соңгу чүккө
ажыл дээш хуу, категория, стаж
болгаш деткимче төлевери
дээш компенсация хевирлиг ак-
шаларны немей санаар. Ынчап
кээрге, 92 хуузу магадылалдыг
шалың, а арткан 8 хуузу детким-
че төлевер. Акша төлевериниң
фондузунун хемчээли ол-ла хе-
вээр өскерилге чок арткан. Моон
мурнунда акша төлеверин раз-
ряд аайы-биле санаар турган
болза, чаа система-биле ону 4
бөлүккө чарган.

Чаа система уруглар садта-
рының ажилдакчы бүрүзүнүн,
ылаңгыя аныяк кадрларның
шалыңы таарымчалыг кылдыр
өскөн. Школа, уруглар садта-
рынга аныяк башкылар дээди
өөредилге черлерин доозуп
алгаш, ажилдап кээрге, шалыңы
оранчок эвээш болганы-биле
ажылдаксаваз турганы чажыт
эвес. Арга-дуржулгалыг кижил-
зидикчи башкыларның шалыңы

олардан улуг болуру билдингир.

Уруглар садтарының оочур
мурнуку чылдарга бодаарга,
кызырылган. Бо хүнде 4300
ажыг уруглар оочурун манап
турар. Ынчангаш силерниң
араңарда чогаадыкчы көрүштүг
ажылдакчылар бар болза, ТР-
ниң Экономика яамызының хуу
уруглар садтары ажадырының
тускай программасына киржи
болур силер. Амгы үеде 3 кижиле
деткимчени алган. Бо база
уруглар садтарының оочурун
кызыларының бир аргазы болур.

Чаа акша төлеверинге ха-
маарыштыр, силерниң эрге-
ажыңарны камгалаары-биле,
өөредилге адырының бухгал-
терияларында шыңгыы хы-
налданы чорудуп эгеледвис.
Бир эвес кайы-бирээр маңаа
хамаарыштыр билдинмес айты-
рылгалыг, акша төлеверинге
чөпшээрешпейн турар болзунар-
за, мээң хүлээп алышкынымче
четверг санында 17 шак соонда
чедип кээрлерни дыңнадып
тур мен. Оон аңгыда Кызылдың
өөредилге департаментизин-
ден, уруглар садтарының удур-
тулгазындан база тодаргай
харыыларны ап болур силер.
Кижизидикчи башкыларның
акшаландырышкынын ТР-ниң
Өөредилге болгаш эртем яамы-
зы, а арткан ажилдакчыларны
Кызылдың мэриясы харыылап
турар».

Уруглар садтарының ажил-
дакчылары 2015 чылдың дет-
кимче төлеверин бо чоокку үеде
алырын сайыт дыңнаткан.

Ш.ХОВАЛЫГ.

ЧАСКЫ ХОВУ АЖЫЛДАРЫНГА
БЕЛЕТКЕЛ

Тыва Республиканың Ча-
заанга Чазак Даргазының ора-
лакчызы Сергей Ондарның
удуртулгазы-биле болган чо-
вүлел хуралга часкы хову
ажылдарына белеткелди
чугаалашкан.

Ниитизи-биле часкы тарыл-
гага 4,7 муң тонна тараа болгаш
мал чеми культураларының
үрезини херек. Амгы үеде 99
тонна үрезин бар. Үрезини
Красноярск, Алтай крайлардан
болгаш Хакасиядан немей садып
алыр. Бо хүнде республиканың
80 ажил-агыы тараа болгаш
мал чеми культураларының
үрезини садып алыр керээ-
лерни чарган. Бо ажил март
төнчүзүнде доостур.

2016 чылда үнүш ажил-
агыына бюджет акша-хөрең-
гизинден 92 млн. рубльди көргөн.
Оларның 70 хуузу республика
бюджеди, артканы федералдыг
акша. Часкы хову ажилдарын
көдээ ишчилерниң организастыг
эрттиреринге күрүне деткимчези

кылдыр 89 млн. рубльди тускай-
лаар. Часкы хову ажилдарын
эрттиреринге херек акшаның 3
хуузу акшаландыраары Чазак
Даргазының оралакчызы Сергей
Ондар кожууннарга сүмелзэн.

Көдээ ажил-агыг культурала-
рының тарылга шөлдерин Тыва
улгаттырып турар. Оон ниити
шөлү амгы үеде 32,5 муң га, эрт-
кен чылдаазына деңнээрге, 120
хуу улуг.

Чурттакчы чонну хаара тудар-
ы-биле бажың чанының учас-
токтарына огород тарыырының
талазы-биле хамаатыларның
чыыштарын эрттирерин, «Эң
эки кодан», «Эң хей картофель
өстүрүкчүзү», «Эң хей ногаа
өстүрүкчүзү» деп номинация-
ларга мөөрейлерни 2016
чылдың март-октябрь айларда
чарлаарын муниципалитеттерге
сүмелзэн.

Агротехниктиг чогумчалыг
хуусаа езугаар хову ажилдарын
бо чылдың май 30-де доозар
ужурлуг.

ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ БОЛГАН

Март 20-де, 22 шак 55 ми-
нута турда Кызыл кожууннун
девискээринге чер шимчээш-
кини бүрүткеттинген. Чер
шимчээшкениниң төвү Кызыл
хоорайның соңгу-чөөн талазын-
да 42 км черде болган, магниту-
дазы — 4,5.

Баштайгы медээлер езугаар
алырга, чер шимчээшкенин чон
эскерген, когараан кижилер
болгаш үрелген тудуглар чок.
Инфраструктураның ажил-чо-

рудулгазы үзүктелбээн.

Онза байдалдарны болдур-
базының болгаш чайладырының,
өрттүн айылы чок чоруун
хандыраарының талазы-биле
комиссияның хуралы Тываның
Чазааның Даргазының бир-
ги оралакчызы Владимир Фа-
лалеевтиң удуртулгазы-биле
Россияның ОБЯ-зының Тыва
Республикада Кол эргелелинге
болган.

Бистиң корр.

ТЫВАНЫҢ КОМАНДАЗЫ ЧЕМПИОННААН

(Төнчүзү. Эгези 1-зи арында).

Россия Федерациязының ал-
дарлыг спорт мастери, спорттун
бо хевиринге 2015 чылда де-
легей чемпионадынга ийиги
черни ээлзэн Эчис Сарыглар
залда олурган чаңгыс чер-чурт-
тугларын чараш оюну-биле
магададып, 70 кил 300 грамм
деңзилиг спортчулар аразына
техника-даа, күш-шыдал-даа
талазы-биле өскелерден бир
баш бедин көргүзүп, чииги-би-
ле чемпионнап кагды. Омскиден
Мири Садыков — ийиги, Эртине
Сарыглар биле Томскиден Алек-
сей Шуркевич үшкү шаңналга
төлептиг болганнар.

Красноярскиден Станислав
Власенко 77 кил 100 грамм дең-
зиге чемпионнаан. Новосибирск
облазының спортчузу Ислам

93 килограмм чедир деңзилиг кордакчылар аразына
кымга-даа аштырбаан Аржаан Кыргысты болгаш ол
килге шаңналдыг черлерни алган спортчуларга А.В.
Терентьевтиң байыр чедирип турары.

65 килограмм 800 грамм
деңзилиг спортчулар ара-
зына шылгараан Айбек
Даш-Шиви.

Цечаев — ийиги, Тывадан Ай-
Мерген Ондар биле Омскиден
Александр Петин үшкү черлерни
ээлзэннер.

Омск областан келген Алек-
сей Подмарев 84 килограммга
чемпионнаан. Красноярскиң
төлээзи Владимир Ивашкин —
ийиги, Новосибирскиң спорт-
чулары Сергей Борисов биле Ев-
гений Дорн олар үшкү шаңналга
төлептиг болганнар.

93 килограммга чедир спорт-
чуларның аразына дайынчы
спорттун холушак хевирлериниң

ММА деп кадыг хевиринге бистиң
чаңгыс чер-чурттуувус, спорттун
бо хевиринге Россияның спорт
мастери Аржаан Кыргыс 2 де-
легей маргылдааларының ти-
лекчилери, Забайкалье чурттуг
Андрей Гуляевти, Красноярски-
ден Вячеслав Харитонов олар-

70 кил 300 грамм дайынчы-
спортчулар аразына че-
мпиинаан Эчис Сарыглар.

ны ажып эрткеш, 2016 чылда
Сибирь Федералдыг округтун
чемпиону атты бүзүрелди-биле
чаалап алгаш, Россияның бирги
чери дээш маргылдаага киржир

эргени чедип алган.

Эң аар, 93-килден өрү де-
зиге Новосибирск хоорайның
лээзи Сергей Шумаев чемпи-
онаан. Омскиден Оганес Аро-
— ийиги, Тываның спортчу
Петр Киселев биле Красноярск-
ден Докка Гутаев үшкү черлер
үлөшкеннер.

Дайынчы спорттун холушак
ММА деп кадыг хевиринге Сибирь
Федералдыг округтун команд-
лар аайы-биле маргылдаазына
эң-не хей шаңналдыг черле-
ни алган Тыва Республиканың
шилиндик командазынга судья
коллегиязы бирги черни тыя-
кан. Бистиң кожоларывыс Кра-
ноярск крайның спортчулар
ийиги, Новосибирск областы
командазы үшкү шаңналды
черлерге төлептиг болганнар.

Тыва Республиканың ши-
линдик командазының кежи-
гүннери Айбек Даш-Шиви
Эчис Сарыглар болгаш Аржаан
Кыргыс олар Сибирь Феде-
ралдыг округтун шилиндик ко-
мандазының кежигүннери-биле
Томск хоорайга белеткелди эр-
кеш, Россияның бирги чери дээш
маргылдаага киржирлер.

Владимир ЧАДАМЕА
Авторнун тырттырган
чуруктары

ЧОНУНГА МАКТАЛДЫГ

Чонунга хөмүр садып, чолдуг
дуза кадып чоруур, Николай Хо-
валыгга хоор чонну өөрүп турар.
Шынап-ла, үстүнде адааным ду-
зааргак чолаачыны чаңгыс чер-
чурттуглары мактап, артында
шүлүктөй аарак чугаалажырлар.
Ол 1983 чылда Балгазының
училищезинге механизатор-чо-
лаачы мергежилди чедип алган.
Оон соонда Сүт-Хөлдүн ыяш
ажыл-агыг черинге тракторис-
теп эгелзэн. Ынчан ыяш ажил-
агының девискээринге чыжы-
гана, инек-караа, ыт кады, чимис-
тиг ыяштарны тарып турган.

Ынчаарга ол ажил-агының
тарылгазының шөлү буурул
Хемчиктиң чылан эртпес шыргай
ары-биле дөмей тускай камга-
лалдыг черде турар. Оон элбек
дүжүттү ажаап ап келген. Бо
бүгү ажилдарга Николай Базыр-
ооловичиниң кириген үлүг-хуузу
эвээш эвес. Тракторун мунуп ал-
гаш, тарылга шөлүн чардырып,
ыяштарны олуртуп, чер ажылын-
га дыка дузалажып турган. Ол
ажылының түңнелинде ыяш
ажыл-агының мурнакчы меха-
низатору төлептин көргүскөн.
Оон бээр бо үеде чедир ол ма-
шина-техникадан халбактанмы-
шаан хевээр.

Кажан ыяш ажил-агыы буу-
раашкына таваржы бээрге,

ол бодунун хууда садып алган
машиназы-биле чоннун кириген
чагыын езугаар чүк дажып
эгелзэн. Кыштың чыккылама
соогунда көдээ чонга хөмүр
даш сөөртүп берип турар. Ча-
даанадан Суг-Аксы суурже
одаар хөмүрнү үзүктелешкин
чокка дажып, чонунга таарым-
чалыг өртөккө садып-саарып
турар кижиле. Чамдык таварыл-
гада акша-төгөрик талазы-биле
арай бергедежип турар чонунга
хөмүрнү чээлиге база берип-
тер. Эржежок херек апарганда,
Чадаананың хөмүр-даш уур-
гайындан чаңгыс хүнде 2-3-даа
катап аай-дедир чоруттар, ша-
лыпкыны аажок кижиле. Башкарып
турар машиназы кезээде беле-
селен үрелбес, ыяк белең турар.
Эш-өөрүнүн чагыын ыяап-ла
күүседип бээр дээш кызар кижиле.

Тура дүшпес, дуржулгалыг
механизатор-чолаачы Николай
Ховалыг бодунун амыдыралына
четтир кылдыр эвээш эвес ак-
шаны ажилдап ап турар. Чайгы
үеде өг-бүлезин эдертип алгаш,
тайгага барып одаар ыяжын
белеткээр. Ону база суурнун
чонунга садып-сайгарып алыр.
Оон соонда суген сөөртүлгези
эгелзээр, ол ажилга база чет-
тигилтер. Ол бүгү ажилдарны
кылып тургаш-ла, мунуп турар

хөлгезин удур-ла септеп-селип
алыр. Ынчангаш тура дүшпес
тура-соруктуг кижиле.

Алызында арга-дуржулга-
лыг чолаачы болгаш, бодунун
оглу Буянны машина башкарып
мергежилге өөредип алган. Буян
адазының изин истеп, кожуунун
ниити билиг болгаш профессио-
нал өөредилге эргелелинде чо-
лаачылап ажилдап турар. Адаш-
кыларның кайызы-даа, ажил
дээнде, кызымак, чорук-херээ
бүдүнгүр, чогуңгур улус.

«Бойдуста болчаг чок» ди-
жир. Кышкы үениң кадыг-ширини
болганындан, час узун болу-
ру чугаажок. Ындыг болганда,
агаар-бойдус белең-не чылыбас
болза, чурттакчы чонга хөмүр-
даш хүн бүрүде херек.

Хоочун чолаачы Николай
одаар хөмүрнү моон-даа сонгаар
үзүктел чок сөөртүр сорулгалыг
салып алган, чаңгыс-даа хүн
турбайн, ылгын «демир ады»
башкарышаан, ха-дуңмазынга
ачы-дузазын чедирип чоруур
Дараазында одуругнун сестери-
биле доозайн.

Туткан ижин кошкаш кылбас.
Туюлунга чедир кылыр.
Николайның машиназы,
Илдик чок, мангыр болзун!
Бораш ОНДАР.

Тожу ыйгылаажында чыдар арга-арыгы, бичии хем-иштерлиги, тайгалардан сысып чыдар кылаң кара аржаан тургалыг онзагай черлерниң бирээзи «Азас» камгаламдыг девискээрниң иштинде улуг болгаш ортумах хемчээлдиг 100 бичии хемчээлдиг 100 ажыг өлүк бар.

Кожуунуң тайга черлериниң дээнден сыстып баткан кара тургалы эм-таң, аржаан бооп турар. Эрткен чылын Ногаан-аржаанынга Саян артындан, республиканың булуңнарындан муң чыгыы аржаанчылар, аян-чорукчулар келгеш, мага хандыр ыштанып алганнар. Ынчангаш аа үнүп келген чылда аңаа кеп дыштаныкчыларга эки бай-алдарны тургускаш, оларның арттаар черин, корум-чурумну кижидип алыр болза, дышта-акчылар кайыын-даа хөйү-биле эдил келиринге кандыг-даа эзиниң чок.

Тожу — девискээр талазы-би-Тывада эң улуг кожуун. Ниити республиканың девискээриниң арык дөрттүң бир кези — 44,8 н ажыг дөрбелчин километр ири ээлеп турар. Ол хире улуг девискээрни бүрүнү-биле арга-ыг шыпкан.

Эрткен вектиң 90 чылда-нга чедир Тожудан чылда-ла муң кубометр тудуг ыяжын элеткеп, ону Би-Хемни куду лдадып бадыргаш, Кызылга Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажил-ыйы» бүдүрүлгеге болбаазы-ткаш, бажың тудар дилиг ма-риалдарын хөйү-биле бүдүрүп дүрүп турган.

Тожу — туризм сайзырады-нга эң-не таарымчалыг, онза-й черлерниң бирээзи. Азас лдун кыдыынга баштайгы ту-счи баазаны 1960 чылдарның эзинде-ле ажиткан. Амгы үеде «Азас» туристичи баазаны аныяк ыгарлыкчы Болат Сергеевич лүш холга алгаш, «Чаңгыс ур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп девилелге дүүштүр ажилдап бар.

Чүгле 2015 чылда безин ол ристи баазага 1200 турист-и, аян-чорукчулар, дышта-кчылар келгеш барганнар. Он кирген орулгазы 820 муң бл болган. Сайгарлыкчы Б.С. лүш эрткен чылын бодунуң чылдап алган акшазындан 0 муң рубльди «Азас» турист-баазаның капитал септел-зинче үндүрүп, келир үеде н девискээринге дыштанык-ларга таарымчалыг бичии жынчыгаштар тудары-биле «йга» деп ыяш дилдирер пи-раманы садып алгаш, аңаа 2 ылчынны хүлээп алган. Бо чылын Тывага чарлаан

«Тываның аалчыларын-га хүндүткел чылын» Тожу кожуунуң удуртукчулары, чону долузу-биле эки ажыглап, чаа-чаа туристичи маршруттары ажы-дып алыры чугула черни ээлеп турар. Тожунуң девискээринде ол талазы-биле солун, төөгүлүг, кайгамчык бойдус чурумалдыг черлер-биле кончуг байлак.

Ынчангаш бо чылын соң-гаартан туристичи хөйү-биле хаара тудуп алыр дээш, немелде ажилчын олуттарны амдан эгел-лээш тургузуп эгелээри чугула.

Эң ылаңгыя Тожу черниң каас-чараш бойдузун көргүскен, өскээрткен келген туристичи со-нуургады бээр кино фото-чурук-тарны, буклеттерни, аң-меңниң азыг-дидинден, кезинден, дыр-гактарындан, мыйызындан кыл-ган чараш сүй белектерни чүге хөйү-биле кылып болбазыл. Бо-ла бүгү чүүлдерни тус черниң девискээринге канчаар-даа ажы-дып алырының аргалары бар ышкажыл.

Акша-төгериң бергедеп турар амгы үеде улуска акша ажил-дап алыр бүгү-ле аргаларны ажыглаар, кызар болзувусса, ол бүгүнү чедип алырынга Тожу черниң девискээри кончуг таа-рымчалыг деп бодаар мен. Ын-чангаш тыва ужур-чаңчылдарны ажыглап тургаш, тыва кижиниң хүндүлээчел аажы-чаңыга дая-нып алгаш, кандыг-даа солун чүүлдерни кылып болур бис.

Чүгле өске черлерден кел-ген туристичи, аян-чорукчулар-дан аңгыда, бистиң бодувустуң республикавыстың аңгы-аңгы булуңнарында Тожу черниң каас-чарашын көрбээн чонувус база хөй болгай. «Тожуну көрбээн киж — Тываны көрбээни ол» деп чиге сөглээн сөзүн бистиң бурунгуларывыс анаа эвес чу-гаалаан-на болгай. Ону херек кырында боттандырар үези кел-гени ол ышкажыл.

Тывага «Арыг оран» деп фе-дералдыг деңгелге нацио-нал паркты ажыдып, ону тургу-зарының талазы-биле ажилдар чоруп турар. Бойдус талазы-биле күштүг камгаламдыг апаар оон девискээринге Тожу, Тере-

Хөл, Эрзин болгаш Каа-Хем кожууннарның улус дегбээн, киж-и изи ховар баскан 1 миллион гек-тар хире чер кирер.

Тожунуң чайгаар бүткен бойдузунуң долгандыр турар хүрээлелин камгалаар, ону шин-чилээр, катап тургузар талазы-биле улуг ажилдар чоруттунары чугаажок. Национал паркче тури-стер, аян-чорукчулар, тускай чөпшээрелдиг аңчылар, бойдус-ка ынак, хандыкшылдыглардан аңгыда ынаар өскелерниң кире-ри хоруглуг апаар.

Ол черлерниң каас-чараш бойдузун бистиң келир үеде салгалдарывыстың ажы-төл-дери безин аңаа кээп көөр, чай-гаар бүткен, кайгамчык үнелиг булуңун арттырып каарывыска, оон артык эки чүве кайда боор.

«Арыг оран» деп нацио-нал паркка немелде ажилчын олуттар ажыттынып, шалың-тө-левирлиг камгалакчылар арга-эзимнеривисти, ол черлерниң ховар дээн аң-меңин камгалап, арга-ыяштыг тайгаларывысты өрт айылындан чайладып алырының талазы-биле бүгү-ле таарымчалыг байдалдар тургу-стунар.

Ынчангаш ол черлерге тури-счи баазаларны, аян-чорук-чуларны дораан-на хаара тудуп, сонуургады бээр кокпаларны ажыдып болурунун бүгү-ле арга-лары тургустунар. Шак ындыг эпиг, таарымчалыг байдал-дарны, чогадыкчы изиг күзөл, тура-сорукту ажыглап тургаш, ажилдаары тус черниң үндезин чурттакчыларындан улуу-биле хамааржыр.

Чоокта чаа Тожу черге база бир солун, киж бүрүзү көрүксээр, киржиксээр байыр-лалды эрттирдилер. Ол дээрге ийи чыл болгаш бир катап эрт-тирер ук черниң ивижилериниң болгаш аңчыларының фести-валы-дыр.

Чаңгыс кожуунда чурттап турар-даа болза, ивижилерниң чер аайы-биле тостан кылган чадырының ылгалдыын, оон иштин канчаар эмгелээриниң талазы-биле ылгалып турар чүүлдериниң хөйүн ол чадыр-ларга кирип, изиг шайын аартап оргаш, эскерип ордум.

Кожуунуң ивижилериниң болгаш аңчыларының элчег-лиг фестивалы ам 2018 чылда болур. Ынчангаш ол үеде чедир кожуунуң туризм харыылап тур-рар сайгарлыкчылары Саян ар-тындан, бистиң республиканың кожууннарындан чонну баш удур чалаар болза, ону көрүксээр улустуң саны хөй болуру чигзи-ниг чок.

Владимир ЧАДАМБА,
Тожу черниң чонунуң хүн-бүрүдө амыдыралын чу-рукка тырттырдым.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың девискээринде туттунган хөй квартиралыг бажыңнарның ниити өнчү-хөреңгизиниң 2016-2018 чылдарда капитал септелгезинге дадывырның эң биче хемчээлин доктаадып тургузарының дугайында 2016 чылдың март 2 №55 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чуртталга кодекзиниң 167 чүүлүнүн 1 кезээниң 1 пунктузунга, 2013 чылдың декабрь 26-да «Тыва Республиканың девискээринде туттунган хөй квартиралыг бажыңнарның ниити өнчү-хөреңгизиниң капитал септелгезин чорударын организаастаарының дугайында» Тыва Республиканың №2322 ДХ-1 Хоойлузунуң 3 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринде туттунган хөй квартиралыг бажыңнарның ниити өнчү-хөреңгизиниң капитал септелгезинге дадывырның эң биче хемчээлин чылдар аайы-биле доктаадып тургузар:

2016 чылда:

лифт дериг-херексели-биле дериттинмээн хөй квартиралыг бажыңнар — хөй квартиралыг бажыңда оран-саваның ээзинге хамааржыр чурттаар болгаш чурттаас оран-саваның ниити шөлүнүң бир дөрбелчин метринге айда 4,52 рубль;

лифт дериг-херексели-биле дериттинген хөй квартиралыг бажыңнар — хөй квартиралыг бажыңда оран-саваның ээзинге хамааржыр чурттаар болгаш чурттаас оран-саваның ниити шөлүнүң бир дөрбелчин метринге айда 4,60 рубль;

2017 чылда:

лифт дериг-херексели-биле дериттинмээн хөй квартиралыг бажыңнар — хөй квартиралыг бажыңда оран-саваның ээзинге хамааржыр чурттаар болгаш чурттаас оран-саваның ниити шөлүнүң бир дөрбелчин метринге айда 4,78 рубль;

лифт дериг-херексели-биле дериттинген хөй квартиралыг бажыңнар — хөй квартиралыг бажыңда оран-саваның ээзинге хамааржыр чурттаар болгаш чурттаас оран-саваның ниити шөлүнүң бир дөрбелчин метринге айда 4,86 рубль;

2018 чылда:

лифт дериг-херексели-биле дериттинмээн хөй квартиралыг бажыңнар — хөй квартиралыг бажыңда оран-саваның ээзинге хамааржыр чурттаар болгаш

чурттаас оран-саваның ниити шөлүнүң бир дөрбелчин метринге айда 5,0 рубль;

лифт херексели-биле дериттинген хөй квартиралыг бажыңнар — хөй квартиралыг бажыңда оран-саваның ээзинге хамааржыр чурттаар болгаш чурттаас оран-саваның ниити шөлүнүң бир дөрбелчин метринге айда 5,08 рубль.

2. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы чурттакчы чоннуң социал камгаламды чок кезээн камгалаар сорулга-биле күштүг болуп турар хоойлу-дүрүмнер-биле доктаадып тургускан коммунал болгаш өске-даа ачы-дуза өртээниң орнун дуглаары-га субсидия алыкчыларының даңзын хынаар.

3. Тыва Республиканың Чуртталга болгаш коммунал ажил-агый агентилели хөй квартиралыг бажыңда ниити өнчү-хөреңгизиниң капитал септелгезинге дадывырларның чылдазын, тускай сорулгалыг ажыглаанының мониторингизин организаастаар болгаш хамааты-лардан улуг хемчээлдиг дады-выр чыырын болдурбас.

4. Тыва Республиканың Чазаның 2015 чылдың февраль 18-те «Тыва Республиканың девискээринде туттунган хөй квартиралыг бажыңнарның ниити өнчү-хөреңгизиниң 2015 чылда капитал септелгезинге дадывырның эң биче хемчээлин доктаадырының дугайында» №78 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

5. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солун-нарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлериниң албан-езузу-нун интернет-порталына» («www.pravo.gov.ru») болгаш «Интернет» информастыг-телекоммуникастыг четкиде Тыва Республиканың албан-езузу-нун сайтызынга ки-рер.

6. Бо доктаал ону албан-езу-зу-биле парлаан хүнден эгелеп 10 хонук эрткенде, күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың
Чазак Даргазының оралак-чызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

ӨӨРҮНЧҮГ-ДҮР

Улуг-Хем кожуунуң херээ-женнер чөвүлелиниң дарга-зы Эмилия Маскыр март 8-те адалар концертинче чалаарга, оглум, кеним, уйнуум-биле чеде бердивис. Чон айткан шагында зал долдур олурупкан. Кон-церт эгелээр бетинде Улуг-Хем кожуунуң баштыңы М.К.Анай-оол сөс ап чүве чугаалааш, херээжен чонга байыр чедиргеш, кожуунуң идепкейжи херээжен-нерин хүндүлүг бижиктер-биле шаңнаан. Оларның аразында мээң адым база бар болду. Мени Шагаан-Арыг хоорайның, кожуунуң херээженнер шим-чээшкениниң идепкейжи деп үнелээнинге чоок кижилерим

дыка өөрдүлөр. Ынчангаш аныяк, чогадыкчы, тывыгын-даргавыс Эмилия Маскырга өөрүп четтиргенимни илерет-тим.

Концерт онзагай солун бол-ду. Адалар болгаш херээжен-нер, аныяктар чөвүлелдери сырый харылзаалыг ажилдап турарын бо концерттен эскер-дим. Кожуунуң, хоорайның хөй-ниити ажилына Улуг-Хем кожуунуң баштыңындан бээр кижип турарын демдеглевес аргам чок. Шагаан-Арыг хоо-рай баштыңы М.М.Дамчай биле Э.А.Маскыр адаларга өөрүп четтиргенин илереттилер.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

ХБАБ эргелелинде хоочуннар чөвүлели

Тыва Республиканың ХБАБ эргелелин (агентилелдин) хоочуннар чөвүлели 2011 чылда тургустунган.

Кызыл хоорайның хоочуннар чөвүлелинге биске, пенсионерлерге, компьютерге өөренир база англи дылды шигээдир аргаларны берип турары дээш, өөрүп четтиргенивисти илередир-дир бис. Оон аңгыда ук чөвүлелдин даргазы О.К.Дамдынның бот-идепкейи-биле Сбербанкке бисти чалап алгаш, банкоматтарга пластиктиг карталар-биле аңгы-аңгы төлевирлер чорударын өөрткени өөрүнчүг. Чылдың-на Шагаа байырлалына тураскааткан хемчеглерге идепкейлиг киржип турар бис.

ТР-ниң ХБАБ эргелелин (агентилелдин) начальниги Татьяна Москаленко бистерге, хоочуннарынче, доктаамал кичээнгей салып турар. Эргелелдин байырлалдар эрттирер залына хоочуннар чыгып келгеш, бүдүн чыл дургузунда кылып чоруткан ажылдарывыстың түңнелдерин үндүрүп турар бис. Чоокта чаа бо чылдың ийиги кварталында ажылывыстың планын сайгарып чугаалаштывыс.

Өвүр кожуунуң ХБАБ эргелелинге ажылдап чораан хоочунуvs Севил Борбакова Тожу кожуунуң Тоора-Хемде чурттап чоруур хоочунуvs Анна Севильбаага аалдап четкеш келген. Ол дээш аңаа өөрүп четтирдивис. Анна Караевна Севильбаа 88

харлыг, ынчалза-даа ол ам-даа омак-сергек, амыдыралга ынак, аарыг-аржыкка-даа алыспас. Тожу кожуунуң ХБАБ райбюрозунга хөй чылдарда ажылдап чораан хоочунуvsка чоргаар-ланьыр бис.

Чөвүлелдин кежигүннери хоочуннарывыстың төртүтүнген хуннерин таварыштыр адрес-тиг байыр чедирер чаңчылдыг бис. Хоорайның хоочуннар чөвүлелин чалалгаларын езугаар оларның эрттирп турар хемчеглеринге доктаамал киржип турар бис.

Чаа үнүп келген чылда ХБАБ эргелелин хоочуннары Кызыл хоорайның хоочуннар чөвүлелин организастап эрттиргени национал байырлал

Шагаа-2016-га киришкен бис. Аңаа бистиң чөвүлелдин хоочуну, Эрзин райкүүскомнуң ХБАБ килдизинге 35 чыл ажылдаан Мая Дечин тыва чөмнөр делгелгезинге идепкейлиг киришкеш, өскелерден ылгалган.

Амгы үеде Бүгү-россияның хоочуннар организациязының съездизинин түңнелдери езугаар эртер республика конференциязының белеткелинге киржир аргаларны сайгарып чугаалажып турар бис.

Март 8 байырлалында Кызыл хоорайның ХБАБ бюрозунга 20 чыл ажыр база ТР-ниң Чазаның ХБАБ килдизинге үр чылдарда ажылдаан, күш-ажылдың хоочуну, В.В.Костенко, республиканың

улуг кожууннарының би-зи Чөөн-Хемчиктин райкомунга ХБАБ килдизинг лекчилеп чораан Анай Чаковна «Тываның СССР составынче киргенини чылы» деп тураскаалдыг хемчеглерге доктаамал демдээ-биле шаңнатканна. Амгы үеде республика чурттакчы чону ХБАБ килдизинче күзелди-биле ба турар. Ында чаа төртүтү чаштарга, өгленген аныкта юбилярларга байырлыг хемчеглери эрттиреринге, кү документилерин алырынга ле таарымчалыг байдалда кожууннарга база хоорай тургузарын күзээр бис.

Наталья МОНГАЛЕ
Кызыл хоорай.

ЭЪТТЕН КЫЛГАН АЪШ-ЧЕМ

Тыва үндезин аъш-чемниң кижиниң кадыына ажыктыын, оларны шын белеткээриниң дугайында Тываның эмчи-социал болгаш удуртупла талазы-биле эртем-шинчилел институтунун белеткээн материалдарының аразында хой эъди көскү черни ээлеп турар.

Хой эъдиниң кижиниң мага-бодунга ажыктыын, ылаңгыя ужа чаанда кадык-шылга кончуг чугула Омега-3 азы Омега-6 деп бүдүмелдер азы онза хевирниң янзы-бүрү үстүг кислоталары кирип турарын моон мурнунда айыткан бис. Изиг-ханны эскен соонда, ол-ла мүнге дүлген хой эъдиниң кайы хире амдан-ныын тыва кижиге тайылбырлаан ажы чок, ол ону бичии чажындан тура эки билер. Бо дугайын хой эртемденнер, оларның аразында тыва эртемден О.О. Бартан бодунуң бижээн ажылынга тодараткан. Бо удаада амданныг чөмүвисти белеткээриниң езулалдары ооң шынарынга кандыг салдар чедирип турарының дугайында темага доктаар-дыр бис.

Бурун езулалдарның эъттин шынарынга салдары

Эрте-бурунгу шагдан бээр тывалар хой, өшкү, аът, инек, хаван, иви, сарлык дээш, чеди чүзүн азыраан малдыг, кодан ээлээр ыттыг чораан. Оларны изиг, соок тыныштыг деп ылгаар турган. Изиг тыныштыг малдарга хой биле аът хамаар-жыр.

Тывалар болгаш өске-даа көшкүн чоннарның малды канчаар дегерип чораанының дугайында Г.Грумм-Гржимай-лонун ажылында, Чиңгис-Хаанның айтышкын чагааларында база допчулап айыткан болуп турар.

Тывалар малының эъдин чемге ажылаар дээнде тускай езулалды күүседип чораан. Чижээлээрге, шээр малды коргудуп, сөөртүп хилинчектевес, чедип азы куужактап экээр турган. Өгнүч мурнунга эккелгеш, кирген кижиниң оң талазынга сегелин суйбап, эминден кижиктеп, айыс ап: «Малым кажая сыңмас кылдыр өзүп, кодан менди турзун, өршээ» — деп, йөрээл салыр турган. Малды хилинчектеп, коргудуп дегерерге, ооң эъдин чиген улус чайгаар дүвүрээр, харын-даа чылдагаан чок черге каржыланып, дерзиленер чаң тыптыр дижи. Бо дугайында академик А.Уголевтиң бижип турарын езугаар алырга, халалыг азы айыылдыг сүртээштинге, хилинчекке таварышкан малдың бүгү бестери тускай чулукту ылгап үндүрер, ол чулук малдың эъдинге сиңип, ону чигген кижиниң бестери үрелип, чамдыкта ажы-төлдүн эртежик төртүтүннеринге безин чедирип, янзы-бүрү ыжыктар өөскүдүп болур. Эртем езугаар алырга, бес аарыг улустуң муңгараачал азы кылыктаныр чоруу, угаан-сайзыралы баксыраары

билдингир болгай. Ынчангаш тываларның сагып чораан ыдыктыг чаңчылдарының утка-шынары бадыткалдыг.

Шээр малдың ийи бүүректерин чаандан чанагаштап, оларны дүлдерде шөйүндү-биле кожар. Ол дээрже ажы-төлүм эп-найыралдыг, чаг иштинде бүүрек дег аас-кежиктиг, амыр-менди чорзун дээни ол. Малдың кежин албан чадар, мойнаан хүн үнер чүкче азар. Ол арткан малга чылыг болзун дээни ол. Мал дегерери, эъдин кезери, кандыг эът дүлери база тускай чурумнуг турган. Аалга хүндүлүг аалчы келгенде, аалдаар дээнде, езу-байырлал эрттирерде, кышкы чыш белеткээнде...

Хөй чылдар дургузунда малдың ук-саазын сайзырадып, хайнакташтырып өскертип келген соонда, малдың янзы-бүрү аарыглардан өлүрү база көвүдээн. Чамдык таварылгаларда кижиге хоралыг, экономикага каражалыг болуп база турар. Амгы үеде республикада халдавырлыг бруцеллез аарыг чамдык мурнуу кожууннарда когу-биле узуткаттынмай турар. Чедир хайынмаан эът, сүт, малдың кежин таварыштыр кончуг дүрген тарап болур бо аарыгны болдурбазы-биле дегерер деп турар хой, өшкү, инектиң алыс кайыын келген уксаазын тодарадып, «аарыг звес ирги бе» деп, сезиктеп, хынамчалыг болуру чугула. Бо дугайын тодаргайы-биле мал эмчи четкилерин азы санитар-эпидемиологтуг эргелелдин тайылбырын интернет таварыштыр көрүп ал болур.

Эъттин эм шынарлары

Кандыг-бир чүүлдү бакка-сокка кылып каан кижини тывалар «чевени чөремеле» дижи чораан. Чөремениң чаражы иштинде. Эки аштап кылгаш, дүрүм езугаар хайындырып чиирге, чөреме ижин долдурбас, организмге шигээттинери дүрген, хоолулуг амданныг чем. Бо база барымдаалыг, чүге дээрже хырын болгаш шөйүндүлдерде чем хайылдыра-рынга дээштиг бүдүмелдер, витаминнер болгаш микроэлементилер хөй. Чөреме хайындырган мүн, быдаа база-ла ыңдыг шынарлыг. Ынчангаш чөремени эъттин эки шынарлыг хевиринге хамаарышты-рары чөптүг.

Ижин-шөйүндү мүнүн кара мүн дээр. Ооң-биле соокка алыскан улус аартап тура эмненир. Чаа божаан херээжен кижини дыңзыктарына база ажыктыг. Кагжаткан чинге-тараа азы арбай шаңгыр каржаңы, харын-даа кагжаткан хонак-биле ону быдаалаптарга, дендии чаагай болгаш кадыкка ажыктыг.

База бир кижиниң кадыына ажыктыг чемге хой сыыргактары хамааржыр. Оларны чемге ажыглаары база тускай чурумнуг. Ону отка сивирип тургаш өрттедир, хаарылды кызыдыр изиткеш, кылайтыр хуюктап хаарар. Ооң соонда,

изиг сугга чымчадыр суккулааш, бижек-биле арыдыр сивирер. Сыыргактарны маңган ак, арыг кылдыр чугган соонда дуюгларны, кош-дуюгларны адырып кааптар. Ам сыыргактарны, сайгыттар-ны (мөрбегей иштинде чинге, чилиглиг сөөктер) балды-биле чара каккылааш, чымчадыр хайындырыптар. Үрмек сөөктер адырлы бээрге, оларны шүүрөп каапкаш, быдаазынга чүгле курга, хоюг ааржы өйлей чажар. Божаан херээжен кижини дыңзыктырып ижиртир, чиртир, күш кирир чем ол.

Тываларның бир кончуг ынак чеми — изиг-хан. Тожулар амга дээр иви малының эъдинден кылган эм болур чөмүн утпайн ажыглавышаан сагып чоруур. Ивиниң кер-гиен соок суг-биле чугаш, ынаар эъттин бүгү кезектерин бичиилел сугар, безин чининден бичиини база дуюгларының сивирин салыр. Мынчаар чыып сук-кан кергиктиң аксын шиш-биле дээр, шөйүндү-биле хан аксы ышкаш ораап, доңур шыгжап алыр.

Кыжын, чазын соокка алыскан азы аарып сулараан кижиге ону чымчадыр хайындырар, чиртир, быдаазын ижир-тир. Соңгу чүктүң чону иви ханын, эъдин база-ла ол чижектиг кылгаш, эмненип турарын бижээн.

Кыдат болгаш тибет медицинада кандыг-даа малдың эм болбас эъди чок, чүгле ону шын ажаап, хайындырып алырындан хамааржыр. Чижээлээрге, өкпени дүлгерге, үнүп кээр ак көвүүн бурунгу тывалар бузур эмнээринге ажыглап чораан. Амгы үениң шинчилелдери ында ингирип деп эм шынарлыг фермент бар болганын илереткен. Ооң-биле амгы үеде кижиниң хырын адааның безиниң панкреатит деп аарыын эмнеп турар. Малдың хыры, шөйүндүзү, чаваназы, баары, чүрээ, мээзи дээр, өске-даа эъттеринде эм бүдүмелдери кирип турар. Оларны нарын арга-биле ылгап, эмнээш-кинге ажыглап турар.

Аъш-чемни өйлеп чири чугула

Тыва чон эъттен кылган чөмнөрни изиг чаазы-биле кышкы соок үеде чип чораан. Чайын сооттунуп, эъттен кылган чөмнө шөгүлээр турган. Черле эрги шаңгың кижилери чөмнө өйлеп чири чораан. Ол үеде янзы-бүрү ижин, шөйүндү аарыг-лары, чигир аары, хан базыышкыны улгадыр чоруу эмин эрттир неперевейн чораанының чылдагааны ында.

Амгы үеде эът база эъттен кылган чөмнөрни чири азы чивес дугайында чөрүлдээр чиди-биле чоруп, ам-даа чедир шитпирлеттинмейн турар айтырыг болуп артпышаан. Чүге дээрге, хөй-хөй химия холумагыг, тускай болбаазырат-кан эът, эъттен кылган чөмнөр көвүдээн болгай. Ындыг-даа болза, эртем езулалы-биле алырга, кандыг-даа үнүштен кылган

чөмнөр кижиниң организмге хө белоктарны четчелеп берип шыда деп чөвени эртем-практиктиг ажылдар дыткап турар. Чижээ, Клаус Обербайль «Заново родиться с помощью биосщевств», «Витамины — целители», Эрл «Как потерять лишние килограм навсегда» деп номунда өйлеп каан гол-вуд диетада база эътти дүүш соонда, кежээ дүжүп олурда, чиик кежээки чөмнө ажыглаарын сүмелеп турар.

А Дэвид Перлмуттер деп немец н эмчизиниң «Еда и мозг» деп номунда, кижиниң организмге кончуг херекти айыткаш, хөй чигирлиг азы углеводтар чөмнө, хлеб, булочка болгаш өске-далгандан кылдыг чөмнөрни хөй чири болза, кижиниң мээзинге хө-лыг, чигир аары болгаш янзы буру мээзиниң, кижиниң угаан-медерел баксырадыр Альцгеймерниң болгаш ө-даа аарыгларның үнер дөзү ында дээр-айтып турар.

Ынчангаш бистиң эрте-бурунгу тываларның аъш-чемни өйлеп чип, сооттун чорааны бо үеде чедир кижиниң кады камгалаарына эң-не херектиг, ажык болуп артпышааны дыка өөрүнчүг.

Үнелиг эът азы эъттен кылган чөмнө эмин эрттир хөйүн чири болза, эът тургузуунда мочева кислота тывылды-рар бүдүмелдер бүүрек, чүс аарыглар (подагра), остеохондроз дээр, өске-аа аарыгларны өөскүдүп, холестеринини гадып, хан базыышкынын бедидип болур. Кижиниң чөм чирииниң хуваалдазын эът-биле кылган чөмнө албан балы азы үнүш аймаа-биле солуп, организм ни удаа-дараа дыштандыраары чугула. Мону шаандакы тывалар албан-биле сагып чораан. Ол дээрже ижин-баары бүүректерни дыштандыраары ол.

Бичии уругларга тывалар чүгле сол-тап, чымчактап каан эът чөмнө шөгүл-чиртир турган. Шай безин бербес, орнунга хымыраан хайындырып бээр, ол база бичии дадыкпаан мага-ботка, чөм-төлүңгө кончуг хумагалыг чорааны ол. Амгы үеде диетологтуг хемчээл езу-гаар ортумаа-биле бистиң чуртувуста кижиге хүнде 75-80 грамм эът херекте-тинип турар. Улуг эр кижиге хүнде 150-180 грамм, херээжен кижиге 130-150 грамм, бичии уругларга 50-80 грамм, улуг на-зылыг кижилерге 50-100 грамм чедир болур. Кадыг ажыл кылып, күш үндүр-кижилерге 200 грамм хирени чири.

Ынчангаш кижиниң кадыкшылы, он чаагай чорууру аъш-чемни шын белет-хемчээлин сагырындан дорт хамаары-галыг дээрзин утпаза чугула.

Наталья ООРЖАН
Мерген КЫЗЫЛ-ООН

Тываның эмчи-социал айтырым-рының болгаш эргелелин эртем-шинчилел институтунун ажылдакчы-лары.

ТЫВА ДЫЛ БОЛГАШ ТЫВА НИИТИЛЕЛ

Тыва дылды төрөөн кылдыр хүлээп чоруур улус делегей-индыг-ла хөй эвес эмес. Ооң кадында улуг дүвүрел бол-уу караадал-биле би-чоруурум езугаар, чорууларның саны чыл-чылче кызырлып бар. Херек кырында чон деп билишкин тутканнарның саны үдөп-даа оор болза, эки билерлерниң кызырлып оор болза, улам шын-чире чыл бурун-тыва дыл чоорту чиде-ил болур айыылда-ен деп чугаа дыңнаан-ууза, шуут бүзүрөвес, туржук, «че, таанда, алындыг бооруп, ха-даа төрөөн дылывысты алап, сайзырадып-ур хөй эвес санныг-арның бирээзи-дир деп чоргаарал-биле-жүлээр ийик мен. Ын-а-даа бөгүн ынча деп-авас мен. Дылывысты ту чидирип бар-ла чы-бис. Аныяк-өскенивис болгаш өске дылдарже-т, төрөөн дылынга эки-де багайтыр чугаалаар-чыдар. Ада-өгбөден-ил алганывыс чиңгине-адалга база чидип-Чамдык аныяктардан,-никчилерден чүге тыва-ар номчуvas силер деп-арарымга, дыка хөй-ерниң утказын билбес-аш, чогаалдарның ут-н билип ап шыдаvas-бис азы чедир билип-авас-тыр бис деп ха-паар чораан. Тыва-арның тиражы эвээ-садып алыкчылар-чылдан чылче эвээжеп-Ол дээрже дылдың-галалының бир кол-зүү болгай. Ылаңгыя-э, тыва чогаалчы, ном-рүкчүзү кижиге, амгы-ал шыдажыр аргажок-е болуп, сагыш-сетки-и өйүп чоруур.

ПАРКТЫ ЧАЙГА БЕЛЕТКЭЭР

Ыылда национал парктың чаагай-ылга ажылын парктың хөй-ниити-лели март 10-да болган хуралынга-лашкан. Ол чөвүлелде аңгы-аңгы-ниязияларның төлээлери парктың-ы сезонга белеткелинге дузала-ын болгаш тодаргай ажылдарның-ниязасташкынын боттарынга алган. «Усанур ыйгылаажы» заповедниктиң-активи кыш соонда ооң ыяш-дажының-паашкынын кылыр болган. Чай ке-е, июнь айда олар парк иштинге-лыг ирбис» фестивалды эрттирер-парның немелде өөредилгезиниң-ублика төвүнүн экология, биология-изиниң ажылдакчылары чайгы үеде

байдалды эдип аары бол-дунмас болбайн канчаар. Тыва дылды камгалаар, сайзырадыр, ооң эрге-бай-далын бедидер талазы-биле-хемчеглер дугайында чугаа-лап турарым ол. Чогум-на-ынчангаш Тыва дыл хүнү-деп байырлыг хүннү ноябрь-1-де демдеглээр кылдыр-тургускан дугайында Тыва-Республиканың Баштыңы-Ш.В.Кара-оолдун Чарлыгы-үнгенин номчааш, сетки-лим бир ханды. Төрөөн-дылывысты үнелээр тала-зы-биле тодаргай ажил-херектиң бир көскү эгелек-чи чижээ бо-дур ийин. Ол-хүннү тургузарын Тываның-улустун чогаалчызы Алек-сандр Даржай саналдаан. Тыва чогаалчы кижиниң-арын-нүүрүнүн херээ бол-ганда, ол ону саналдаар-даа турган боор. Чогаалчы-акывыска, башкывыска ол-дээш улуу-биле өөрүп чет-тиргенивиисти тыва чогаал-чылар илередир ужурлуг-бис деп бодап тур мен. Бистиң сагыш-сеткиливис-база шак ындыг, чаңгыс аай-болгай.

Ам ол хүннү байырлап-эглээр бетинде, кылыр-ужурлуг ажылдарывыс хөй-дээрзин бодаvas аргам чок-болду. Төрөөн дылывыс-дээрже тыва чоннун делегей-де ылгавырлыг им-демдээ, тускай чон боорунун кол-көргүзүү болгай. Төрөөн-дылы чок чон каяа турар-деп. Ынчангаш дылывыска-ханы хүндүткелди көргүзүп, ону канчаар кадагалап, сай-зырадыр дугайында хандыр-боданып, кылыр ужурлуг-хемчеглерни дарый ажил-дап кылза эки боор. Херек-кырында Тыва Республи-када күрүне дылдарының-дугайында хоойлу бар деп-билир мен. Ынчалза-даа-ооң хүн бүрүде практик-тиг ажыглалын чедип ап-шыдавайн чоруурувус ча-жыт эвес болгай. Тускай-сорулгалыг республика-чергелиг программа дээн-ышкыш улуг хемчеглер ду-гайында чугаалаvasка-ла, доктаамал кылып чорудар-улуг-биче ажилдар-ла хөй. Ылаңгыя бичии уруглар-га, улуг-даа улуска тыва-номнар, солун-сеткүүлдер-үндүрүлгезинче кичээнгей

салып, оларны акшалан-дырарын улгаттырары, тыва школаларга башкы-лал ажылын күштелдирери, дылывыстың эрге-байда-лын боттуу-биле бедидери-дээш, чүү турбас дээрл. Хемчеглер хемчеглер-ле-ыйнаан, оларны планнап, болдунар шаа-биле бот-тандырып болур, а мээң-бодалым-биле, кол чүве-— тыва кижилер бүрүзүнүн-эчис сорул-күзелинде, тыва-ниитилелдин чаңгыс дем-ниг болурунда. Улуг орус-дылды хүндүлөп чор бис, өөренип чор бис, ооң ачы-зында делегейге оруурусту-ажыдып ап чор бис, англи-дылды, өске-даа дылдар-ны шингээдиривис экижип-бар чыдар. Ынчалза-даа-тыва дылывысты кажан-даа кагбаалы. Тывалап-чугаалажылы, а бир эвес-дылывысты билбес азы ба-гай билер болзувусса, саа-дадып турбайн, өөренили, ажы-төлүвүстү база олче-углаалы. Муң-муң чылдарда-туруп келген өндүр төөгүлүг-уряңхай тыва чоннун чечен-мерген дылын салгап ал-ганывысты черле утпаалы. Степан Сарыг-оол, Сергей-Пюрбю, Монгуш Кенин-Лопсан, Салим Сүрүң-оол, Кызыл-Эник Кудажы, Вла-димир Серен-оол дээн ыш-каш чогаалчыларывыстың-сайзырадып чораан ды-лын уттуптар болзувусса, ону бөдүүнчүдүп, ажыглап-чоруурувус словарьлыг кур-лавырын эвээжедир бол-зувусса, болбаан херек, харын-даа кемниг үүлгедиг-деп билер-дир мен.

Байырлыг хүннү бол-ганың-биле сеткилимден-байыр чедирдим, төрөөн-тыва дылым! Күчүлүг Улуг-Хем дег, шаптараазыннар-ны өттүр чара булгап үнүп, делегейниң дылдарының-аразынга кажан-даа бак-атка кирбе, харын оларның-дең эргелиг, онзагай аян-хөөннүг эки болуп, арыг-каазың, тода күжүң черле-чидирбе деп йөрээлимни-сурагылы тыва дыл эртемде-ни Шулуу Чыргал-оолович-Саттың соо-биле салып ор-мен!

Николай КУУЛАР,
Тыва Республиканың
Улустун чогаалчызы.

Тыва театрының 80 чылынга УЛУГ АК ӨРГЭЭНИН АЖЫЛ-АГЫЙЫ

Чоннун иштиги сагыш-сеткилин ба-йыдып, көрүжүн делгемчидип, чаартып-турар национал хөгжүм-шии театрының-юбилейи мырыңай-ла чоокшулап-кел-гени-биле, ооң директору, Тываның-Улустун артизи С.Н.ИРИП-биле чугааны-кылдывыс.

— **Станислав Николаевич, бистер, көрүкчүлөр, силерни сценадан көрүп, артист-актер уран талантыңарга мөгейип чаңчыга берген бис. Театр ниитизи-биле база бичии делегей-дир. Ооң удуртукчузу, даргазы болганыңарда, бо чараш, ак өргээниң иштиги байдалын, ажил-агыйжы талазын таныштырып көөр силер бе? Каш чыл директорлай бердиңер?**

— Четтирдим, угбай. Шынап-ла, улуг-юбилейде чонга отчедувус-даа болгай-ла, дыка эки айтырыг болду. Меңээ бо-ажылды сүмелээрге, эгезинде сестип-турдум. Эш-өөр, коллегаларның детким-чези-биле 2012 чылдың 6 айның 26-дан-эглөп ажилдай бердим. Шыны херек, электроника, механика, подрядчик, суб-подрядчик деп билгилерниң нарын, бер-гезинден ажил-агый эргелекчизин 2 ка-тап солааш, эң-не идегелди шыңзыткан-3 дугаар кижиле тааржы бердивис. Бо-бажыңның иштиги-даштыгы тургузуун-эки билер, маңаа үр ажилдаан болгаш, Б.Н.Ооржак ажилдап тур. Бодум база-үүрмек чүүлдерге торулбас апардым- (каттырар), даштын шөлдү долгандыр-бичии плиткаларны кымга дүрген салды-рыптарын билер мен. Капитал септелге-болган соонда, дыка үр үе эртпээн бол-гаш улуг үрелииштинер-даа чок ийин, удур эдип ап турар улус бис.

— **Ниити органиастыг талазын-дан чүнү чугаалап болур силер?**

— Бо чылдарда республика чер-гелиг эрткелээн улуг хемчеглерниң-дөгerezинге шыдаар шаавыс-биле-киржип-даа, органиастаарыңга демне-жил-даа келдивис. Май 1-нин, Май 9-тун-хемчеглери, Наадымнар, олимпийжи-кросс, Тываның Россияга каттышканын-дан бээр 100 чылдааны дээш, культура-массалыг көрүлделерниң шуптузунга-киржип кээр, харын-даа чайын шөлээден-ажылдакчыларны дедир кыйгыртыр-болгай бис. Режиссерлар, чурукчу-тех-нологтар, мастерская ажылчынары, артистер дээш өскелер-даа театрда-бүгү-ле байыр-найырлардан чайлаар-аргажок бис.

2012 чылда федералдыг тускай-программа-биле Чечен Республиканың-Грозный хоорайга, Карачаево-Черкес-сияга чораанывыс кайгамчык, уттун-дурбас. Улуг концертке киржип, 2 аңгы-черлерге «Эгил, эжим, эгил» деп шиини-көргүзеривиске, тус черниң чону дыка-ла-магадаан. 2013 чылда Россияның төвү-Москвага Тываның культура хүннеринде-«Кым сен, Субедей маадыр?» деп-шиивис-биле чорааш, чаңгыс чер-чурттугларывысты өөрткен бис.

— **Россиядан, Моолдан оркестр-лер, концерттерни каш-даа катап көрүп-ле турдувус. Орус шиилер ойнап кээп турар артистерниң көрүжү, бодалы кандыг боор-дур? Бо театрың оран-савазынга таа-рышканнар бе?**

— Уу, маңаа чораан артистер чүгле-магадаар, амыраар чорду. Катап база-ке-ликсээрлер. Чараш чер-бойдузувустун, театрга шыңчы, уран чүүлге сонуур-галдыг көрүкчүлеривистиң ачызында-бистер чүгле эки үнелелдерни дыңнап, өөрүүр чордувус. Маяковский аттыг-академиктиг (Москва) театрының 85 киж-составтыг труппа 7 аңгы шиилер эккээр-ге безин, бергедевээн бис.

— **Ам юбилейде кайы хире хөй**

аалчылар манап тур силер? Каштың-хүннеринде эртери планнаттынып-турарыл?

— Амдыызында тода хүн билдинмес, ол үе байдалдан база хамааржыр боор-чүве. Дыңнадыг берген аалчылары-выс: кожавыс Хакасиядан ат-алдарлыг-Чаптыковтарның өг-бүлөзи, Бурятиядан-театр ажилдакчыларының эвилелиниң-даргазы Цульгимов, Москва, Санкт-Петербургтан критик Пивоваров, тыва-студентилерниң ынак башкызы, профес-сор В.В.Норенко, Даг-Алтай, Татарстан, Башкортостан, Якутск театрларының-директорлары, режиссерлары. Даштыкы-кожаларывыс Улан-Батор, Улангомнун-төлээлери база келиксеп турарлар. Тыва-чонувус бүзүрелдиг деп идегеп, каш-даа-аалчы келир болза, хүлээп алыр апаар-дыр бис ийин. Март 25-27 хүннеринде-эрттирерин бодап турар бис.

— **Бодум хуумда артистерниң доозукчу салгалдарын 5-6 чедир-санап ордум. Бо хүнде штадыңарда-каш кижиле бактаап турарыл? Кандыг-чергелиг, ат-алдарлыг улус барыл? Эң хөй стажтыг улус кымнарыл?**

— Ийе, угбай, шын санаан-дыр силер. Амгы үеде Москваның Щепкин училище-зинден 7-ги салгалды манап турар бис. Театрывыстың техниктиг персонал-биле-кады, штатта 193 кижиле. Артистер саны-47. Тыва артистер 39, өске дылдыг-артистеривис орус культура төвүнде, ойнаар-кыстар театрында ажилдап-турарлар. Россияның улустун артистери-— 2 кижиле, Солун-оол Иргитович Люндуп-болгаш Надежда Агбаан-Шыраповна-Куулар. Россияның алдарлыг артисте-ри — 4, олар — Алексей Ооржак, Анзат-Куулар, Анна Шириин-оол, Александр-Салчак. Тываның улустун артистери — 5. Тываның улустун чурукчузу, Начын-Ша-лык. Тываның Культуралының алдарлыг-ажылдакчызы, Людмила Волошина. Тываның алдарлыг артистери — 11 кижиле.

Көрүкчүлериң караанга билдин-мес-даа болза, бистиң ажылывыска-улуг үлүг-хуузуун кирип чоруур, 35-40 чылдар иштинде ажилдап турар, шаңнал-макталдыг ажилдакчыларывыс: реквизиттер В.Б.Саая, Р.Т.Санаажык, склад эргелекчизи Н.Т.Оюн, костюмнар-цегинден Л.Н.Кара-оол болгаш өскелер-даа бар.

P.S. Хүн бүрүде күжеништинниг-ажылдап, төөгүлүг улуг байырлалын-демдеглээринге белеткенип турар Тыва-культураның улуг одаа театрывыска, ооң кайгамчык хуулгаазын артистеривис-юбилейин уткуштур улуг-улуг чедиш-кинерни күзеп каалыңар, хүндүлүг-номчукчулар.

Нина СЕРЕНОТ.

ИРИНА ОЧУР – ХҮНДҮЛҮГ ХАМААТЫ

Барыин-Хемчик кожуунуң 90 чыл оюн 2015 чылдың сентябрь айда демдеглеп эрттирген бис.

Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, ТР-ниң «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалының база «Россияның херэзженнер чөвүлелиниң хоочуну» хөрөк демдээниң эдипекчизи Ирина Шекпер-ооловна Очурга Барыин-Хемчик кожуунуң Төлээлекчилер хуралының шийтпири-биле «Барыин-Хемчик кожуунуң хүндүлүг хамаатызы» деп атты юбилейлиг чылда тывыскан болгаш ооң адын кожуунуң Хүндүлел дептеринче кири бижээн.

Чоокта чаа, март 8 уткуштур Кызыл-Мажалык суурнуң О.Нам-дараа аттыг төп Культура ордузунга кожуунуң эр хиндиктиг удуртукчулары херэзжен чонга байырлыг хемчеглерни эрттирген. Байырлыг кезээнде Ирина Шекпер-ооловнаны чон мурнунче чалаарга, изиг адыш часкаашкыннары-биле сценаже үнгеш, кожуунуң чурттакчыларына өөрүп четтиришкынниң чылыг сөстөрүн илередип чугаалаан. Ужуражылгага кады келген эштери, республиканың херэзженнер чөвүлелиниң төлээлери-биле «Ава»

деп ырыны аяныг ырлап, солун сактышкыннары кылган.

Холу чемзиг Ирина Шекпер-ооловна кожуунуң хол куруг келбээн. Ол бодунуң элбек көвей кылганы амданныг аш-чемниг шайлаашкынче кожуунуң удуртукчуларын база эш-өөрүн чалаан. Ол шайлаашкынга Ирина Шекпер-ооловна-биле кады ажилдап чораан думалары хөй-хөй солун сактышкыннары кылып, байыр чедирген сөстү чугаалап, аңаа моон-даа соңгаар тывызык, идеп-кейлиг хөй-ниитичи ажил-ижинге база ажы-төлүңгө чедишкыннерни күззэннер.

Ирина Шекпер-ооловна Очур Барыин-Хемчик кожуунга 1976-1991 чылдарда коммунисттик партияның район комитетиниң херэзжен чон-биле ажилдаар килдизин даргалап, идеология секретарына, удуртук ажилдарга ак сеткилдиг ажилдап чораан. 1991 чылдан эгелээш, хүндүлүг дыштанылгаже үнүгөже чедир социал адырның шугумунга ажилда-вышаан, ооң-биле чергелештир 12 чылдың дургузунда Тываның херэзженнер чөвүлелин удуртуп келген.

Уран ООРЖАК,

Барыин-Хемчик кожуунуң херэзженнер чөвүлелиниң даргазы.

Довурактан тодар.
Малгаштан байыыр
(Огородчуга сүме)

тарга ногаа, картошка тарыыр, өстүрер талазы-биле ховар, тывылбас сүмелекчи-дир дээрзин «Шын» солунуң номчукчуларынга дамчыдыксадым.

Ол бодунуң хөй чылдар дургузунда дача-зынга картошка, ногаа тарыыр талазы-биле кылып келген арга-дуржулгазын 2010 чылда үнүп турган «Улаачы» солунуң «Огородчунуң булуңунга», а 2015 чылда «Шын» солунга «Огородчуга сүме» деп рубриканың адаанга бижээн кижиге болгай.

Автор бодунуң номун мынчаар бижип эгелээн болду: «Амгы үеде чуртта аш-чем айтыры нарыыдап, ооң өрте-үнези хүнүнүң өзүп турарын эскерип, далайга дамды дээн ышкаш, бодунуң 50 ажыг чылдар дургузунда ногаа өстүрериниң шенелде, арга-дуржулгамны картошка, ногаа тарыырынга сундулуг, огород-дачалыг болуксап чоруур аныктар-биле үлежикседим».

Автор бодунуң номунда Тывага картош-

ДОВУРАКТАН ТОДАР...

Чоокта чаа Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак «Довурактан тодар, малгаштан байыыр» (Огородчуга сүме) деп номун белекке берди.

Амгы үеде ол

ном чонга, анык-

ка, ногааларны, кат-чимисти кандыг хөрзүңгө, кажан, каяа, кандыг үеде, катарып, чүнүң-биле оларны чемгерип, кат суггарарын, чамдык ногааларның өзүмне дугайында дыка тода, билдингир кылдыр көргүскен болду.

Ном ногааажыларга чүзү-биле аж болуп болурун бадыткаары-биле ооң чегелериниң адын айтып көрейин. Чер ажилдаарының, химиктиг, органиктиг чидилгелер, чамдык ногааларның өзүм белектериниң, картошка, огурец, мо- томатты, капуста дээш, өске-даа ногаалар агротехниказының чажыттарының дугайы эш-өөрнүң сүмези, эртенги хүннүң ха- зы, өттүнчек кижиге өөренилчел деп, э- биле түңнээн болду. Аныктарга б- өгбелеривистиң муң-муң чылдар дургу- угаадып, сүмелеп чорааны «Довурактан малгаштан байыыр», «Кыры шимчээр-ге, тодар» дээрзин дыка шын, бүзүренич кы- автор айыткан чорду.

Д.Д.-К.Ооржак хөй чылдар дургузунда ныыры улуг дуржулгалыг дачалыг, огор- эш-өөрүнүң, эртеменнерниң арга-сүм- солун-сеткүүлдерде, номнарда парлат- турар санал-оналдарны кичээнгеиле өөр- ажил-ижинге билдире ажиллап чоруурун номну номчааш, дораан билип каар.

Оолак КАРА-

Чыраа-Бажы суур.

Хомудал булун

ШЫН-МЕГЕЗИ, ЧӨПТҮГ ЭВЕЗИ ХАМААНЧОК...

«Тываэнергосбыт» ААН-дан Ч.С.Монгуш деп кижиге мээң адымга ме- ге акт тургузгаш, херекти оттургаш, арга-меге-биле суд приставтарын тава- рыштыр октябрь айда пенсиямдан 5796 рубль 9 копейкты тырттырып алпарган болган. Шынында өрө чок кижиге мен. Акт- биле 6559 рубль 60 копейкты төлзээн мен. 4 катап негеп четтим. Түңнел чок. Хоорай биле суур аразынга орук өртээ аай-дедир 400 рубль.

Октябрь айда квитанцияларымны тудуп алгаш, «Тываэнергосбыттың» юрисконсульту болгаш директоруна четкеш, хамык чүүлдүң шынын бадыткап, өрөм чок турганын чугаалаарымга: «5008 рубль 50 копейкты келпир пенсиямга ка- дып бээр бис. Ийи акт өртээ 2000 рубльди төлээр силер» — диди.

Ол бүгү чөптүг эвес чугаалардан шуут бажым аарааш, ханым базышкы- нын ол албан черинден үнмөй чыткаш хынаарымга, 110-168, чүрээм согуу 142 болду. Кадыкшылым бодааш, кылыктан- мазын бодап, кызып чорупкан мен. Бодум инвалид, чүрээм үзүктелишкынниг ажил- дап турар. Ынчангаш харын-даа чүгээр болган деп бодаар мен.

2015 чылда контролер Т.В.Еремина хынап келгеш, акт тургузуп эгелей бээр, удурланып: «Үргүлчү акт-биле төлөп турбас мен. Счетчик бар-дыр. Инвалид кижиге мен. Аарым озалдыы аажок, эмнерим өртээ аар» — дээримге, «Силерниң счетчигиңер ажилдавайн турар-дыр. Ноябрьда хынап чорумда, би- жип алган сан-чугаайларым хөвээр-дир. Бир сайгылган, бир розеткадан бижи- берейн» — дээр, чөпшээрешкен мен. Бажынывыска септелге кылып чорут- каш, счетчиктиң ажилдавайн барганын эскербейн барган болдувус. 260 квт салып каан болган. Бир айда-ла 1852 рубль. Ниитизи-биле үш айның 89 хонуунда санап кээр, 4558 рубльге дүштү. Ооң кырынга акт өртээ 1000 рубль. Ынчап кээр, ниитизи-биле 5558 рубль. А чогуу счетчиктиң дашты-даа, пломбазы-даа бүдүн. Суурувуста шалынныг электрик чок. Мен бодаарымга, счетчик чедир коштунмаан хевирлиг.

Бажынывысты септээр деп турувус- та, контролерлар чаа счетчик салып келген турган. «Кургаг шукатурказын,

ханазын дескилей чонуп, дээвириң чаар-

тыр бис» — дээримге, «Ажыртас, ап

каапкаш, катап салырда, санын көргөш,

бижип аар силер» — дээн чүве.

Изи-соок сулуг, чаагайжыттынган

бажыңда чурттап орар эвес, мындыг хөй

акша-төгөрикти шын-мегези хамаанчок,

тыртып туруп бээр, бодум сүржүп

шыдавайн бардым. Кымга барайн, шынны

кайыын тывайн, дузалап көрүңер!

Кара-кыс ХУУЛАР.

Кур-Чер суур.

Бо чагаа редакцияга 2015 чылдың декабрь айның төнчүзүнде келген. Ре- дакция журналисти сайгарылга чорудар даалга бээр, чагааны истеп чорудуп тургаш, мындыг чүүлдерни билири чугула дээрзин билдим. Электри энергиязының хереклекчилери чырыкты керээ езугаар болгаш керээ чокка ажылдап турар деп ийи кезекке чарлыр. Кара-кыс Хуулар керээ езугаар электри энергиязын ажылдап турар дээрзин билдим. Электри чырыын санаар херексел бар бе, кандыг-даа хажыдыш- кын чокка ажилдап турар бе дээрзин то- дадыр ужура таварыштым. Чагаада элек- три санаар дериг-херекселдин көргүзүү эскерилбээн азы санаачы ажилдавайн турар болган деп бижээн болгай.

Интернеттен электри энергиязын санаарының чурумнарын айткан мето- диканы өөренип көргөш, мындыг чүүлдү билдим. Электри энергиязын ажылдаанын санаарының аргалары мындыг чорду:

электри энергиязын ажылдаарының ортумак статистиктиг көргүзүү-биле; сонургалдыг талаларның баш удур дугурушканы хонукта ажылдап турар хем- чээли езугаар;

электрилиг дериг-херекселдерни ажил- лап турар шактарының болгаш оларның электри күчүзүнүң хемчээлиниң аайы- биле;

электри энергиязын санаар херек- селдин канчаар ажилдавайн барганы езугаар;

керээ езугаар электри энергиязын ажылдаар үе-шактың болгаш ажылдап турар хемчээлиниң эң үстүкү хемчээли езугаар электри чырыын ажылдап турарын санаар.

Бистиң таварылгавыста электрилиг дериг-херекселдерни ажылдап турар

шактарының болгаш оларның электри күчүзүнүң хемчээлиниң аайы-биле санап каан. Актыда киригени болза, бир сайгыл- гаан болгаш бир киригилти хереклекчи 24 шак дургузунда ажылдап турар кылдыр кириген. Ынчап кээр, 2600 квт энергияны 98 хонук дургузунда ажылдаан деп турар. 2600 квт энергияны ол үениң бир шакта өртээ езугаар санаарга, 5008 рубль 90 копейк үнүп келди. Ам айтырыг — чөптүг кылдыр санаан деп бодаар силер бе? 24 шак дургузунда электри чырыын мындыг хевирлиг кылдыр ажылдап турар бе? Чок. 24 шак дургузунда телевизор ажилдап турар дээр болза, шынга чоок болур болгай. А бистиң авторувус чүрээниң ажилдаарының багайы-биле инвалид кижиге болгай. Ол 24 шак дургузунда киригилти хамаанчок, телевизор безин ажилдатпас. «Тываның теле-дамчыдылгаларын көөр дээш, чуртта чаа медээлер көөр дээш кыл- сыр мен. Дааш-шимээнден дүвүрээр кижиге мен ийин» — деп, ол тайылбырлады.

Ол акт езугаар шын азы шын эвес са- нап турарының талазы-биле тодараткан чүүлүм. БИРЭЭде ол. Шын эвес салып турган. Чүге ынчаар салып турганын айты- рымга, бо албан чериниң юриси: «Элек- три энергиязын сан-түң чокка ажылдааны дээш, алган хемчээл-дир» — деп харыы- лады. Акт езугаар төлээр, 1 муң рубльди чүгө ол акт дээш төлээр, ооң кырынга чырык өртээ база кирер. А электри чы- рыын-чылыын сан-түң чок ажылдаанда, санаарының аргаларында ындыг кеземче хемчеглер дугайында чаңгыс-даа домак көрбөдүм. Ийи дугаары шынга дүшпөс чүве ол. Чагаада Ч.С.Монгуш деп кижиге шын эвес акт долдургаш, 5 муң ажыг рубльди тыртар дугайында судче берген болгай. Ол түңнү авторнуң 2015 чылдың октябрь айда пенсиязындан тыртып ал- парган. «Тываэнергосбыттан» ол акшаның дугайында айтырып чеде бээримге, мээң документим, чүге өске кижиниң акша- төгөриин сайгарып турарымны айтыргаш, компьютерге К.Хууларның төлөп турган графигин көргүстү. 2300 рубльди акт дээш тырткан. А аркан акшазын суд приставтарына эгидип берген деп чугаалады. Үш дугаар шын эвес чүүл бо. А суд при- ставтары: «Бис судтун шийтпири езугаар айыткан түңнү эгидер дээш, ажилдаар болгай бис. Бистиң ажылыбыс оон б-

соксаар» деп дыңнатты.

Мынчалдыр бо чагааны сүржүр де «Тываэнерго» биле «Тываэнергосб- аразында бут бөмбүү болу бердим». Э- три энергиязын ажылдаанын санаар тролерлар «Тываэнергонун» ажилда- лары болур. А электри энергиязын са- турар улус «Тываэнергосбыт» болуп к- авторнуң акшазы кайдал? «Тыва- энергосбытта» хевээр деп бодаар-дыр м Чүге дээр мону сайгарып тургаш, м дуржулга чок кижиниң караанга безин диге бээр шынга дүшпөс үш чүүлдү то- раттым. Истелгемни ам-даа уламчыла- мен. Ынчангаш номчукчулардан дило — мындыг хевирлиг таварылгаларга ду- кан болзуңарза, редакцияның «Хомуд- булуңунче» бижириңерни диледим.

«Тываэнергосбытче» бар чытка орукка ынаар бар чыдар эжимге ужура берген мен. «2 өрээлдиг бажың сады алыр деп тур мен. Электри дээш өрө бар бе дээш, көрүптерим ол» — диди. 2013 чылдан бээр электри чыры дээр төлөвүн, өрөзи 19 муң ажыг болду.

Кандыг улустан өрө негевес, кеземче хемчег албас, а кандыг улуска хамаары- тыр хемчег алыр турган чүве ирги? Бистиң авторувус бир чылда электри чыры дээр акт езугаар кашты төлөп турар-дыр?

Кара-кыс Хууларның шын эвес талазы — акт езугаар бир катап төлзээн-дир, дараа- зында санаачы херекселдин алгаш, Кызыл- кыргыстанга көргүзүп алыр турган. Мээң мурнумда оон 2014 ноябрьда, декабрьда, 2015 чылдың январьда акт-биле төлзээн квитанцияла- рындан ушта бижилгелер бар. Судтун көрүп турган үелери боорга, чүгө оон бижип алган мен. А «Тываэнергосбыт» компьютерге К.Хууларның төлөп турган графигинде кандыг-даа үзүктелишкын чок чорду.

Мээң, электри чырыын-чылыын са- наар талазы-биле билин, дуржулганы чок кижиниң, тодаратканым чүүлдер бо. Хереклекчинин 3 муң ажыг акшазы канча барганын? Ч.С.Монгуш кандыг фактыларга даянган, К.Хууларны судче берип турганын? Ооң бо чөптүг эвес демисалы үндүрген моральдыг болгаш материалдык когаралдарын кым эгидерил?

Айлаң ДАРЖАА

ЛАПТАННЫҢ БАЯНЫ КАТАП «ДИРИЛГЕН»

Март 19-та А.Чыргал-оол уран чүүл колледжиге композитор, дирижер, Александр Лаптаннның баянының ка-
дирилгенин байырлаан. Аңаа В.Көк-оол аттыг Нацио-
наль театры артистери, сту-
денттер, башкылары, «Уран
челээж» деп республи-
ка чөлөөлүг конкурстун кир-
гизилгени болгаш сонунгал-
ды чыгып келген. Байыр-
лалды А.Чыргал-оол уран
чүүл колледжиге Россия-
нын баян болгаш ху-
нунге тураскаадып
улаастан. А.Лаптаннның
ады ажил-ижинге
скааткан «Оң чуртталга-
болгаш ажил-херээ» деп
делгелгезин уран чүүл
колледжиге библиотека-
рина Меледина кылган.

А.Лаптаннның баянын Национал театрының директору С.Ириль хүлээп алган.

Лаптаннның теоретиктиг
мненин башкызы Але-
ксандр байырлалды ажил-
тыва национал театрының
билекилеринин бирээзи
Александр Лаптаннның допчу-
дарын кысказы-биле та-
тырган.

Александр Саянович Лап-
танн 1918 чылдың июнь 25-те
Хем кожуунда Чаатын
ин эринге төрүттүнген.
Алаачы чылдарында эш-
тен ылгалдыг, хөгжүм
селдеринин барык шупту-
ойнаар, салым-чаянныг
ораан. Эң-не ынак ойнаар
м херексели — баян. Боду
авышаан, орус, тыва ыры-
ы, кожамыктарны бо-ла
ра бээр.

36 чылдың январь 10-да
айгы тыва театр студия-
е киреринин шенелде
алдалары болган. Лап-
таннны чииги-биле эрт-
Өөренип эгелээш-ле, 3
ылганда, март 25-те, улуг
рт болган. Ол хүн бистин

республикавыстың төөгүзүнче
кирип, тыва театрының ажил-
ган хүнү апарган. Театрывыс ам,
март 25-те, 80 харлаар.

А.Лаптан топтук бүдүштүг,
эш-өөрү-биле эл-найыралдыг,
хөглүг кижиге чораан. Аажы-
чаңының бир онзагай тала-
зы — көргөн, дыңнаан чүүлүн
ыяк сактып алыры, ону черле
утпас. Ынчангаш кандыг-даа
шииге душкан-на актерну солуп
шыдаар турган. Лаптан — 70
ажыг рольдарның күүседикчизи.
Театрының критиктери ооң янзы-
бүрү хөй-хөй рольдарын бедик
үнелээн.

Талантылыг хөгжүмчү, ком-
позитор болгаш республиканың
ат-сураглыг артисттеринин ыр-
лаар күүселделеринин чаңгыс
борбак солуттунмас аккомп-
ниатору (үдекчизи) А.Лаптан
чораан.

Тываның сураглыг компози-
торларының бирээзи-даа болза,
Александр Саянович биче
сеткилдиг, улуургаар, макта-
нырынга хөңнү чок кижиге чо-
раан. М.Мунзуктуң чугаазы-

биле алырга, ол 100 ажыг ыры-
ларны бижээн, ынчалза-даа
оларның чүгүле 40 хирези ка-
дагалаттынып арткан, ооң ду-
гайында бижиттинген чүүлдер
база дыка эвээш. А.Лаптаннның
чамдык ырылары, чижээлээр-
ге, «Хөндөргейим», улустуу
апарган.

Хөгжүмчү, композитор,
актер, очулдурукчу, тыва на-
ционал театрының баштай-
гы удуртукчуларының бирээ-
зи — Александр Лаптаннның
1950-60 чылдар үезинде ойнап
чорааны «Фероти» деп итальян
фирманың баяны театрының
складындан тывылган. Ону
А.Чыргал-оол аттыг уран чүүл
колледжигинин хөгжүм херек-
селдери септээр мастери Иван
Ядин хөөн кирип, катап «ди-
ригискен». Кылагар кызыл-хүрөң
эдер-хааржактың даштыкы
байдалы көңгүс чаа хевээр.
Үнүнүн өткүт чаражын чүү дээр!
Аңгы-аңгы чогаалчыларның
сөстөринге А.Лаптаннның би-
жээн ырыларын хоочун артис-
тер Эльвира Докулак, Анзат

Куулар ырлаштылар. Оларны
А.Лаптаннның баянынга Томас
Монгуш үдеди. Ат-сураглыг
композитор кижинин тудуп чо-
раан ынак эдин — баяны сеп-
теттинген соонда, аңаа бир
дугаар ойнаан Томас база улуг
алдарлыг кижиге болза хөңнү деп
бодап ордум.

Театрың ат-алдарлыг
хоочун артистери А.Дыртык,
А.Салмак олар А.Лаптан-биле
эгин кожа кады ажилдап чораан
чылдарының дугайында сактып
чугааладылар.

Байырлал соонда А.Лап-
таннның баянын уран чүүл
колледжигинин директору
Айлаңмаа Каң-оол Национал
тыва театрының директору Ста-
нислав Ирильге хүлээткен.
Төөгүлүг эдер-хааржактан
төнмөс ырылар ам-даа чо-
гааттынып, төрөөн черивиске
куттулзун-на деп йөрээр-дир
мен!

Светлана ООРЖАК.

Мерген Ооржактың тырт-
тырган чуруу.

УЗУН, ШЫЫРАК ӨГБЕЛЕРИМ

“...Төрөл билбеске төөрээр” — дээр
болгай. Мээң авам талазындан ук-
ызыгуурум кайгамчык солун.

Авамның кады төрөөннери уйгу-
чыдын чок кедергей ажилчын, шевер,
узаныр-чазаныр, мал-маган дээнде
карак кызыл улус. Даай-аваларымның
даа, даайларымның-даа шилгедек, узун,
шыыраан кайгаар мен. Оларның тудунгур
кызымаан, кежээ, топтук-томаанын
чон үнелээр, хүндүлээр. Авам хөөкүй
аныяанда дыка шевергин, сөөккүр, бедик
сынныг кижиге. Шериг чоруур деп турум-
да, менден безин оранчок узун турду,
а мен 1 м. 79 см. дурт-сынныг шеригже
чоруптум. Мени төрөлдерим даайларын
дөзөөн дээр чораан. Авам 1907 чылда
төрүттүнгөш, 80 хар ажыр, кырыгыже,
чурттаан. Ол узунундан эглип бадып
келген дег сагындырар турду.

Ажы-төлүнүн узун, бедик болганы
авамның ачазы кырган-ачамда-ла боор.
Ооң адын Лопсан дээр (чамдык докумен-
тилерде Лопсай) адазының ады Кажыкай.
Ооржак уктук кижиге. Шын адын чон ада-
вас, “Адан-Чода” деп шолозын адаар.
(Адан дээрге ажилчын төве-ле болгай).
Ооң узун, бедик болганындан чон ын-
чаар шолалаан. Аът мунарда, эзеңги
безин теппес, турган ояар-ла мунуптар
кижиге дээр. Эзерлиг аът ооң куру хире, а
чанынга турган улусту көөрге, ооң бели
хире чавыс-чавыс. А кырган-авам кыр-
ган-ачамдан дудак чок узун, узап-узап,
ыргайып, эглип бады келгенин көргөн
мен. Ону чон Узун-Кадай деп шолалаар
турган. Шын ады Допуй, адазының ады
Окачык.

Шаанда Сүт-Хөлге улуг үер бол-
ган дээр. Улустун экин ажил турар
тереңнээс суг кырган-ачамның дөңмөк
усту хире болган деп улуг улустарның
чугааларындан үргүлчү-ле дыңнап чор-
дум. Тыва чоннуң аразынга хамыкты кай-
гаткан, шак ындыг ховар кырган-ачалыг,
кырган-авалыг чораанывыска чоргаарла-
нып, уруг-дарыымга, оларның ажы-төлү
салгалдарымга, думаларымга чугаалап
чоруур аас-кежиктиг кырган-ача, өгбе-
дир мен деп бодумну санап чоруур мен.

Хапыр-оол ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.

Үүлгедиг болгаш яла

КОНТРОЛЕРНУ БИЖЕКТЭЭН

Хем кожуунуң Самагал-
суурун бажыңнарының
ринин талазындан электри
гиязын оорлап ажыглаар
ылгалар барын тодарадыр
лда үезинде бажыңнарның
зинин ээлери электри энер-
ин оорлап ажыглап турары
ээн.

ектри энергиязын оорлап тур-
бадыткаар ажилдарны чору-
нга бажыңның херээжен ээзи
азнерго»-нуң төлээлеринге
ыктап, телефон-биле ашаан
ирткен. Бажыңның эр ээзи
Кылан-оол дээрзи келген до-
«Тываэнерго»-нуң ажилдак-

чыларынга бижек-биле кыжанып,
харын-даа мырыңай контролерларның
бирээзинин хөрээнге бижек-биле
шашкан. Херээжен контролер дезер-
ге, Кылан-оол ону сүрүп, бижек-биле
каш-даа шашкан.

Кылан-оолду полиция ажил-
дакчылары тудуп хоругдаан, ооң
балыглап кааны херээжен кижини
эмнелгеге чедирген. Ооң кадының
байдалы чүгээр, эмнедип турар.
С.М.Кылан-оолга хамаарыштыр
кеземче херээн оттурган. Амгы үеде
истелге чоруп турар.

Ирина НАДЫКТО,
«Тываэнерго».

ШАГДААЖЕ ХАЛДААН

агдаа ажилдакчызынче бил-
ес кижилер март 9-туң кежээ
кта ок-бижектег халдаанының
ында медээ Барыын-Хемчик
уннуң иштиги херектер кил-
нге келген. Иштиги херектер
нарының ажилдакчылары-
шалыпкын болгаш билдиги
иштинеринин түңнелинде
жилер дүрген туттурган.

арт 9-та, кежээ, Кызыл-Ма-
к суурун Чүргүй-оол кудум-
га шагдаа ажилдакчызының
назын ол кижилер машиназы-

биле үстүргөш, бижек-биле кыжа-
нып тургаш, шагдааны эттээн, ооң
машиназының дугуйун бижек-биле
чара шашкан, дезе бергеннер.

Мындыг херек үүлгедигишкни-
ни ниитилелге кончуг айылдыг
кылдыр хоойлу-дүрүмде көрдүнгөн,
ынчангаш ол дээш кеземче дыка аар.
Ындыг кижилер анаа хамаатыларга
удур кандыг-даа үүлгедигни кылып
болурлар. Амгы үеде бо кем-херек
үүлгеткен кижилерге хамаарыштыр
шыңгы ителге чоруп турар.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

ҮПТЭЭШКИН КЫЛГАШ...

Үптээшкин кылган үүлге-
дикчи бүдүн чартык чылга
шииттирген.

Кызыл хоорайның улус суду
Аяс Монгуш дээрзин РФ-тин
КК-зинин 161 чүүлүнүн 1 кезээ-
биле — өске кижинин өңчү-
хөреңгизин ажы-биле алганы
дээш буруулуг деп санан.

Судтун болгаш истелгенин
тодартканы, Монгуш 2015
чылдың апрель 11-де Крас-
ноармейская кудумчузунда
«Үүрмектеп садар төп ры-
нок» КХН-ге уруглар олуртур
тергенин тудазынга азып каан

аныяк иениң барбазын апкаш,
ыңай болган. Шак ындыг арга-
биле ол херээжен кижиге 28
мун рубль түнүг материалдыг
когаралды чедирген.

Монгуш деп хамааты ооң
мурнунда база ындыг, кижиге
өңчү-хөреңгизинче халдаан
кем-херек үүлгедигишкни дээш
шииттирип чораан кижиге. Ынчан
ооң хосталгазын казып шиит-
кен турган. Ол шын орукче
кирбээн, база катап оор чорукту
кылган, а ол факт шииткелди
аартадырының барымдаазы
болур.

Үүлгедикчинин буурузун
долузу-биле билингенин, ол
үүлгедигишкни дээш хомудап
турарын, буурузун миннип че-
дип келгенин, кадыкшылының
байдалының эки эвезин, че-
дирген когаралының кезик-чам-
дызын эгиткенин суд чиигедир
барымдаа кылдыр көргөн. Ол
бүгүнү барымдаалааш, суд
ону 1 чыл 6 айга шииткен. Ол
хуусааны ниити чурумнуг эдип
чазаар колонияга эрттирер.

Салбакай ООРЖАК,
Кызыл хоорайның проку-
рорунун улуг дузалакчызы.

БИЖЕК ТУТКАШ, ЭЖИНЧЕ...

Кады арагаллап орган эжин
бижектеэн кижиге шыңгы
чурумнуг эдип чазаар коло-
нияга дөрт чылды эрттирер.
Кызыл хоорай суду Ай-
Даш Тюлюш деп хамаатыны
РФ-тин КК-зинин 111 чүүлүнүн
2 кезээнин «3» пунктузун езу-
гаар буурулуг деп санаан.
Ол дээрге чепсек кылдыр
херексел ажыглааш, кижинин
кадыкшылынга аар хораны
чедиргени-дир.

2015 чылдың декабрь 13-

те, 16 шак үезинде эзирик
Тюлюш Кызыл хоорайның
Московская кудумчузунда
бажыңнарның бирээзинге
кире берген. Аңаа кады арага
ижип орган эжинин херээнге
доңгурак-биле шашкан. Ындыг
байдал-биле ол кижинин амы-
тынынга озалдыг когаралды
чедирген.

Ол херек үүлгедигишкнин
кады арага ижип орган эжинге
хорадан чоруу-биле кылган.
Чүге дээрге ол кижиге удуп чыт-

кан Тюлюшту оттурары-биле
тепкилепкен чүве-дир.

Суд кеземче херээнин ма-
териалдарын өөренип көргөш,
аартадыр-даа, чиигедир-даа
байдалдарны барымдаалааш,
Тюлюштуң хосталгазын 4 чыл-
га казып шииткен. Ону шыңгы
чурумнуг эдип чазаар колония-
га эрттирер.

Аида БАДАН-ООЛ,
Кызыл хоорайның
прокурорунун улуг дузалак-
чызы.

Чинчи-шуру садып алыр мен.

Харылзажыр телефону:
8-923-374-95-81
8-929-317-24-22.

Реклама

Саглы суурувуска Субурган тудары-биле март 26-да 15.00 шакта Тыва Үндезин культура төвүнге «Сарлык ээдин дүлүп алгаш, Саглы чонун манап тур бис» деп ачы-буян марафону эртер.

Бүгү чонувусту чаладывыс.

Тел.: 8-913-349-38-05, 8-929-317-57-85,
8-923-549-79-97.

Оргкомитет.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуу чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр. Өртээ Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,

Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът)
Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171900004490

Телевирлиг үндезинге парлаан.

СПУТНИКОВОЕ цифровое, эфирное ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Триколор, НТВ Плюс, Континент, Орион, Телекарта

8-913-354-7490 8-923-217-2383
5-25-69 без выходных с 9 до 21 ч.

ВЫЕЗД В РАЙОНЫ РЕСПУБЛИКИ ДВУХСТОРОННИЙ СПУТНИКОВЫЙ ИНТЕРНЕТ КИТЕТ в любой точке Республики

ул. Лопсанчапа, 40 Супермаркет на И (бывшая АЗБУКА РЕМОНТА) цокольный этаж
ул. Новоселов, дом № 18, ТД "Ке" Тел. 8-983-518-9548 "Спутниковое теле"

Школаларга, ясли-садтарга тус

(стендилер, табличкалар, адресстер болгач хүндүлүг бижикир...)

Организациялар-биле керээ езуга ажилдап турар.

Өртектер чиигеттинген!

Кызыл хоорай, Калинин 23, «Бизнес-инку» офис 2. Тел.: 8-923-269-0760

Профессионал өөредилгениң «ТЫВААВТОТРАНС» өөредилге-курс комбинатының автошколазы «В», «С», «ВС», «Д», «Е» категорияның чолаачыларын өөредириниң чыылдазын чарлап тур.

«ЭЖИНИ ЭДЕРТИП КЕЛ!!!» деп акцияны чарлаан. Сээң 7 хуу алырыңа эргежок чугула чүүл — чолаачылар эргениң шынзылгазы негеттинип турар эштиг болуру!

Студентилерге чиигелделер бар!!! (студент биледин көргүс)—1000 рубль.

Дараазында мергежилдерге өөредири-биле чыылда доктаамал чоруп турар:

- «А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВС», «ВЕ», «СЕ» категорияларның чолаачылары;

- айыылдыг чүктөр сөөртүр чолаачыларны (допог);

- пассажирлер аргыштыларының талазы-биле орук шимчээшкениниң дүрүмнериниң техминимуму;

- бүгү хевирлерниң чолаачыларының ста-

жировказы;

- удуртукчуларга болгаш өрттүн айыыл чок чоруу дээш харысалгалыг кижилерге ыяап өөренир өртехниктиг минимум талазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Төлээр хуусааны узадып болур, кичээлдерниң графигин өскертир арга бар, өөренип турар кижибүрүзүңе онзагай кичээнгей.

Айтырыг салыр телефоннар:

(39422) 2-71-37, 2-90-09, 89607781555

Полевая кудумчузу, 120.

Долгачар, келиңер, автошколаңың дуржулгалыг башкыларыңа өөрениңер, бедик мергежилдиг болуп, оруктарга чоргаар чоруңар!

Лицензия №1281, 2011 чылдың 06.14-те ТР-ниң өөредилге адырыңа хайгаарал албаны тывыскан.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

БЕДИК ТЕХНОЛОГТУГ МЕДИЦИНА ДУЗАЗЫН АЛЫРЫ

Ыяап-ла медицина камгаладылганың девискээр фондулары Россия Федерациязының камгалаттынган хамаатыларының медицина дузазын Ыяап-ла медицина камгаладылганың (ЫМК-ның) бааза программасынга дүүштүр Россия Федерациязының бүгү девискээринге, ооң иштинде доктаамал чурттап турар черинден дашкаар черге, медицина дузазын алганы дээш, Россия Федерациязының девискээринге камгалаттынган девискээринден дашкаар черге алырыңа төлевирни магадылап турар.

2010 чылдың 11.29-та «Россия Федерациязынга Ыяап-ла медицина камгаладылганың дугайында» №326-ФХ Федералдыг хоойлунуң 34 чүүлүнүң 8 кезээнге дүүштүр Россия Федерациязының субъектизиниң девискээринден дашкаар черге медицина дузазы камгалаттынган, ЫМК полизин алган, ЫМК-ның бааза программасында кирген хамаатыга чедиргени дээш, санажылганы боттандырар.

2014 ч. 11.28-те Россия Федерациязының Чазааның «2015 чылда болгаш 2015 база 2016 чылдарның планын үезинде хамаатыларга медицинаның халас дузазын чедирериниң күрүне

магадылалдарының программасының дугайында» №1273 доктаалының I кезээнде кирген «ЫМК-ның бааза программасында кирген, саң-хөө хандырылганын ЫМК-ның Федералдыг фондузунуң бюджетинден ЫМК-ның девискээр фондуларының бюджетинче чоруткан субвенцияларның күсели-биле боттандырар бедик технологтуг медицина дузазының даңзызын» езугаар тускайжыттынган, ооң иштинде бедик технологтуг медицина дузазын (моон ыңай — БМД дээр) ЫМК-ның акша-хөреңгизи-биле көргүзөр.

Бедик технологтуг медицина дузазы тускайжыттынган медицина дузазының кезээ болур болгаш эмнээшкениң ажыктыы эртем езузу-биле бадыктаттынган, чаа болгаш нарын, а ол ышкаш курлавырлар негээр аргаларын ажыглаары ында кирип турар.

Чорудулга бижиин алырының негелделери

Бедик технологтуг медицина дузазын аарыгларның барык бүгү хевирлерин, ооң иштинде нейрохирургияның, онкологияның, травматологияның, ортопедияның, чүрек-дамыр аарыгларының, эндокринологияның, ревматологияның болгаш өске-даа аарыгларның хевирлерин эмнээринге ажыглаар.

Бедик технологтуг медицина дузазын

алыр эрге бүгү хамаатыларда бар.

Ону алырының кол барымдаазы — медицина көргүзүлгери. Бедик технологтуг медицина дузазын көргүзери эргежок чугула деп түңнелди кижиден аарыгны илередип тыпкан, эмнеп турар эмчи үндүрер болгаш медицина организациязының эмчи комиссиязы бадыткаар.

Бир звес долу шинчилге, ону бадыткаары поликлиникага боттандырары берге болза, эмчи аарыг кижини ханызы-биле шинчиир, медицина организациязынче чоруткаш, диагнозун тодарадыр, бедик технологтуг медицина дузазының кайы хевирин шилип алза эки дээрзин билип алыр.

Документилерниң даңзызы

Кажан түңнел диагнозту тургускан соонда, эмнеп турар эмчи бедик технологтуг медицина дузазын көргүзериңиң чорудулга бижиин долдурар, аңаа дараазында документилерни кожар:

- 1) аарыг кижиниң медицина докумен-тилеринден ушта бижилгени;
- 2) аарыг кижиниң хуу медээлери-биле азы ооң хоойлу езугаар төлээзиниң хуу медээлери-биле ажылдаарыңа чөпшээрелди;
- 3) аарыг кижиниң дараазында доку-ментилериниң хоолгаларын;

— кижиниң бодун бадыткаар докумен-

тизин (паспортун);

— төрүттүнгениниң дугайы

лелди (14 хар чедир назылыг

— Ыяап-ла медицина

дылганының полизин (бар бол

— Ыяап-ла пенсия камгалад

полизин (бар болза).

Дузаны көргүзериңиң

Бедик технологтуг медици

көргүзериңиң чурумун 201

декабрь 29-та Россияның К

галал яамызының «Бедик т

медицина дузазын, тускай

информация системанын ажыг

көргүзериңиң чурумун бады

дугайында» дужаалыңа дүү

раткан.

Бедик технологтуг медици

дээрге, шынарлыг болгаш че

дицина дузазы-биле хандыра

барымдааларының бирээзи б

Бедик технологтуг медици

чедирериниң 459 аргаларын 20

эгелеп Ыяап-ла медицина д

системанынче киригени респ

чурттакчы чонунга бедик те

медицина дузазының чединг

тургузуп турар.

Вера А

ЫМК-ның Тыва Респу

девискээр фондузунуң дире

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгал-терия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалап болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлап килдизи — 2-18-10, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 5336. Номерни парлагаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 3010181050000 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг ком-лар адырыңа хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравче

Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары р туружу-биле дүүшлейин барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-лары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.